

İsgəndərli Murad Azad oğlu

**“Maliyyə bazarlarında bankların investisiya fəaliyyətinin
təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERSATIYASI

İstiqamətin şifrə və adı: 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Maliyyə bazarları”

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. Abbasbəyli M.A.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n. fəxri prof. Bəşirov R.A.

Kafedra müdri:

i.e.d. prof. Ələkbərov Ə.Ə

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I.Fəsil. Bank və investisiya fəaliyyətinin inkişafının əsasları	6
1.1. Müasir iqtisadi inkişaf və investisiya konsepsiyasına olan yanaşma	6
1.2. İnvestisiya fəallığının yüksəlməsi və onu şərtləndirən amillər	15
1.3. İnvestisiyaların əsas maliyyələşmə mənbələri və istiqamətləri	21
II. Fəsil. Azərbaycanda kredit və investisiya resurslarının istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi	32
2.1. Azərbaycanda maliyyə - bank bazarlarında baş verən inkişaf meyilləri.....	32
2.2. Özəl və qeyri-neft sənaye sektorunun bank və digər investisiya resurslarının cəlbi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.....	41
2.3. Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf problemləri	50
III. Ölkədə bank və maliyyə sektorunun əsas inkişaf istiqamətləri	56
3.1. Bank və maliyyə sektorunun inkişafı sahəsində hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi	56
3.2. Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində bankların dayanıqlılığının gücləndirilməsi	61
Nəticə	68
İstifadə olunan ədəbiyyatlar	72

Xülasə

Резюме

Summary

Referat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan Respublikasında müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və onun dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya olunması məqsədilə əsaslı və çox istiqamətli islahatlar aparılır. İslahatların əsas istiqamətlərindən biri də ölkədə iqtisadi inkişaf baxımından zəruri olan bank və maliyyə sektorunun müasir tələblər üzrə təşkili və inkişafı ilə bağlıdır. Bununla bağlı son on ildə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionlar arasındakı disproporsiyaların azaldılması və iqtisadiyyatın divesifikasiyasının artırılması iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərində bu islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə diqqət artırılmaqdadır. Mövcud məqsədlərin reallaşdırılması ölkədə maliyyə-bank sektorunun inkişafı və investisiya qoyuluşlarının həcmi və strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda investisiya fəallığının səviyyəsi iqtisadi artımı müəyyən etməklə, iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılmasının, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılmasının əsas amillərindəndir. Son on illikdə ölkədə investisiya fəallığının artması əsasən neft hasilatı ilə əlaqədar sahələrin hesabına baş vermiş və bu da bir sıra obyektiv amillərlə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, daxili maliyyə mənbələrinin məhdud olması ölkəyə investisiya cəlb edilməsi üçün yüksək olan sahələrə xarici investisiyanın cəlb edilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir. Lakin, tədricən bu sahədə vəziyyət dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Xarici investisiyanın bu sahələrə cəlb edilməsi və nəticədə neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi ölkədə istehlakın və investisiyanın, bütövlükdə isə iqtisadi fəallığın artırılması üçün zəruri olan gəlirlərin yaranmasına səbəb olmaqdadır. Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılması və bu fonda bank sektorunun fəaliyyətinin genişləndirilməsi qəbul edilən proqram və konsepsiyaların icrası baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tədqiqatın obyektı - Azərbaycan Respublikasında bank və maliyyə sektorunun investisiya və kredit resurslarının səmərəli və məqsədəuyğun istifadəsi ilə bağlı mövcud institusional sistemin təşkili və həyata keçirilən tədbirlərin tədqiqidir.

Tədqiqatın predmetini - ölkədə həyata keçirilən maliyyə-kredit və investisiya fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili, qiymətləndirilməsi və bu baxımdan zəruri təkliflərin irəli sürülməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi - ölkədə həyata keçirilən maliyyə-kredit siyasətinin konseptual əsaslarının tədqiqi, bu sektorun müasir vəziyyətinin tədqiqi və onun inkişafı baxımdan zəruri hesab edilən əsas istiqamətlərin müəyyən olunmasıdır. Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Müasir inkişaf şəraitinə investisiya konsepsiyasına olan yanaşmalar tədqiq edilmiş;
- Investisiya fəallığının yüksəlməsi və onu şərtləndirən amillər araşdırılmış;
- Ölkədə maliyyə - bank bazarlarında baş verən inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilmiş;
- Özəl və qeyri-neft sənaye sektorunun bank və digər investisiya resurslarının cəlbi səviyyəsi qiymətləndirilmiş;
- Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf problemləri müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işinin informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını - ölkədə həyata keçirilən proqramlar, konseptual və qanunvericilik sənədləri, bank və amliyə bazarlarının təşkili və inkişafı ilə bağlı materiallar, metodik sənədlər, müvafiq nazirlik və dövlət orqanlarının hesabatları, informasiya və statistik məlumatları, beynəlxalq təcrübə üzrə aidiyyəti materiallar və iqtisadi mənbələr.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin təhlil və qiymətləndirmələri material və nəticələri ölkədə bank və investisiya fəaliyyətinin inkişaf problemlərinin müəyyən olunmasına, bu sahədə inkişaf baxımdan zəruri olan fikir və baxışların müəyyən olunmasına və sahənin inkişafı üzrə zəruri təkliflərin irəli sürülməsinə yönəlmişdir. Bütün belə araşdırma və qiymətləndirmələr nəticə etibarlı ilə ölkədə bank və maliyyə sektorunun təşkili və inkişafı baxımdan zəruri hesab edilə bilər. Müvafiq tədqiqat və araşdırmalar maraqlı tərəflər, şəxslər üçün praktiki və nəzəri baxımdan əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Dissertasiya işinin yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir şəraitdə investisiya fəaliyyəti üzrə baxışlar sistemləşdirilmiş;
- İnteraksiyaların əsas maliyyələşmə mənbələri və istiqamətləri müəyyən olunmuş;
- Ölkədə bank və maliyyə sektorunun inkişafı ilə bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş;
- Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə vacib olan daxili nəzarət sisteminin müasir təşkili istiqamətləri irəli sürülmüş;
- Bankların dayanıqlığının gücləndirilməsi və investisiya qoyuluşlarının məqsədyönlüyünün artırılması üzrə fikirlər qeyd olunmuşdur.

I.Fəsil. Bank və investisiya fəaliyyətinin inkişafının əsasları

1.1.Müasir iqtisadi inkişaf və investisiya konsepsiyasına olan yanaşma

İqtisadi mənbələrdə “investisiya” anlayışı iqtisadi məvhumunun mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr lə bağlı çıxış edir. Keçmiş Sovet İtiifaqının iqtisadi strukturunda ictimai-iqtisadi formasıyaya, mülkiyyətə əsasən kapital qoyuluşu kimi anlam verir. Və bu zaman kapital, investisiya qoyuluşu iki istiqamət üzrə səciyyələndirildi: iqtisadi kateqoriya və pul vəsaitinin hərəkəti ilə bağlı olan bir proses kimi. Müasir bazar münasibətlərinin formalaşması investisiya anlayışına olan yanaşmanı əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə görə “investisiya - gəlir, mənfəət və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, maddi və intellektual sərvətlərdən ibarət olmaqla əks edilir.

Müasir bazar konsepsiyasında investisiya yanaşması ona yeni, daha məqsədyönlü baxımdan qiymət verilməsini şərtləndirir. Belə ki, investisiya anlayışı yeni iqtisadi şəraitdə əvvəlki spessfik ictimai funksional yükündən azad olaraq, əsil mənada iqtisadi amilə, iqtisadi inkişaf üçün mühüm rol oynayan kapital, investisiya qoyuluşuna çevrilir. Qərb metodoloji yanaşmasında investisiya kateqoriyasının tərkibi və məzmunu nisbətən vahid anlamdan çıxış etsədə, burada investisiya ilə kapital qoyuluşu kateqoriyaları anlayışları arasındakı fərq özünü göstərir.

Mövcud, yəni investisiya fəaliyyəti haqqında ölkə qanunvericiliyində bu anlayışın mahiyyəti müəyyən mənada qərb baxışlarından fərli əks olunur. Mövcud qanunvericilikdə investisiya anlayışına daha geniş baxmaq və onu növlərinə görə sistemləşdirmək məqsədəuyğundur:

- İqtisadi və ya birbaşa investisiyalar – bu qoyuluşların obyektı əsas istehsalın və dövriyyə kapitalının təkrar istehsalı üçün yönəldilən kapitalla bağlıdır. İinvestisiya qoyuluşları real istehsala, istehsal güclərinə, yeni

istehsal proseslərinin təşkilinə yaradılmasına yönəldilir. Bu investisiyalar geniş təkrar istehsalın maddi əsasını təmin edir.

- Maliyyə investisiya qoyuluşları – bu qoyuluşların yanama mənbəyini maliyyə aktivləri təşkil edir və iqtisadi investisiya anlayışlarından fərqli olaraq, onlar yeni istehsal proseslərinin və güclərinin yaradılmasını təklif etmir.
- Digər investisiyalar – intellektual kapitalla, intellektual dəyərlərə, müəlliflik hüquqlarına və onların yaradılmasına və əldə olunmasına yönəldilən qoyuluşlar kimi səciyyələndirilir.

Tədqiqatlar investisiyaların təsnifatına müasir baxışları da əks etdirir və burada müasir şəraitdə bütün investisiyaların yeni istehsal güclərinin yaradılmasına, istehsalın həcmnin genişləndirilməsinə təsir etmədiyi, ancaq iqtisadi investisiya və kapital qoyuluşlarının istehsalla birbaşa bağlı olması göstərilir.

Kapital qoyuluşu konsepsiyasının xalis investisiyalaşdırma kimi qəbul edilməsi zəruridir, çünki bu amil cəmiyyətdə real kapital qoyuluşlarının həcmnin yüksəlməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda da bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı məhz ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmində bu hissənin vacibliyini ayrıca ifadə edir.

İnvestisiya baxışının klassik konsepsiyasını dəyişmədən ölkə iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini, bazar prinsiplərini nəzərə alaraq ümumilikdə investisiya qoyuluşlarının həcmnin artırılmasının stimullaşdırılmasını vəzifə kimi qarşıya qoymaq məqsədəuyğun olmaz. Zənnimizcə, mövcud inkişaf səviyyəsini, mühitini və tələbləri nəzərə almaqla müasir iqtisadi investisiyaları iqtisadiyyatın real və özünü doğrultmaq qabiliyyətində olan bölmələrinə yönəltmək, son nəticədə rəqabət qabiliyyətli subyektlər yaratmaqla, ölkədə yüksək bazar tələblərinə cavab verəcək yeni istehsal gücləri formalaşdırmaq və bu istiqamətdə istehsal prosesini müasirləşdirmək əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmalıdır. Müasir araşdırmalarda investisiya amilinə olan münasibətdə əsas investisiya fəallığını xüsusilə fərqləndirmək məqsədəuyğundur.

Ümumilikdə, investisiya bir proses kimi özündə qeyri-adi konsepsiya formasını təcəssüm etdirir və o investisiya sahəsinin özünü tənzimləmə və fəaliyyətinin qanunauyğunluğunu müəyyən edən əsas elementləri özündə ehtifa edir. Müvafiq elementlərə kapital yığıcı prosesinin nəticəsinə aid olan müxtəlif formalı resurs və vəsaitlər, kapital qoyuluşu obyektləri və bu qoyuluşların gəlirliliyi də olunur. İntestisiya fəaliyyətini xarakterizə edən prosesin əsasında digər amillər də durur ki, onlar da investisiyanın təkrar formalaşması bağlılığında öz zəruriliyi ilə çıxış edir: resurslar - yatırımlar - kapital qoyulan mülkiyyətlər - əldə olan vəsaitlətlər (37). Aparılan araşdırmalar göstərir ki, investisiyanın təkrar formalaşması prosesinə uyğun olaraq, investisiya fəaliyyətinin əsas və sonrakı mərhələləri xüsusilə səciyyələnir. Başlanğıcda investisiya resurslarının özündə cəmlənməsi və daha mənfəətli investisiya qoyuluşları obyektlərinin axtarışı ilə seçilir. Sonrakı mərhələdə bu qoyuluşlar üçün resursların formalaşması prosesi baş verir (34, 78). Təbii ki, bütün bu mərhələlər investisiya qoyuluşlarının məsrəfinə, sonradan isə gəlirliliyinə hədəflənir və proseslər bilavasitə investisiyalaşdırma məqamları kimi də qiymətləndirir. İntestisiya fəaliyyətinin sonrakı mərhələləri investisiyanın yenidən təşkilinin başa çatmasını xarakterizə edir və burada yeni istehlak dəyəri formalaşır. İntestisiya prosesinin son mərhələsi investisiya-kapital qoyuluşunun reallaşdırma məqsədi kimi müəyyən olunur və investisiya qoyuluşundan gəlirlərin əldə olunmasını təmin edir.

İntestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyi bu sahədə təklifin tələblə üst-üstə düşməsi zamanı yüksəlməsi ilə nəzərə çarpır. Müvafiq qoyuluşlar üzrə tələb və təklif amili özünü investisiya fəaliyyətinin konkret subyektlərində göstərir, onlar investisiya bazarı vasitəsi ilə tərəflər arasında müəyyən qarşılıqlı münasibətlərin yaranması ilə müşahidə olunur və özünəməxsus investisiya mübadiləsi prosesi kimi davam edir (37). İntestisiya olan tələb bir tərəfdən bazarda kapitalla olan tələbatı göstərib, investisiya üzrə yaranmış ödəmə qabiliyyətini ifadə edir. Digər tərəfdən isə, investisiyaya olan tələbat investisiya potensialını müəyyənləşdirir. İntestisiyaya olan təklif özündə investisiyalaşdırılan obyektləri birləşdirir: əsas fondlar, dövriyyə vəsaitləri, qiymətli kağızlar və digər əmlaklar və s..

Müasir investisiya bazarı bu qoyuluşlar üzrə mübadilə prosesinin reallaşdığı məkan kimi özünü göstərir. Və burada investisiya üzrə tələblə çıxış edən obyektlər, investisiya alıcıları olur, investisiya təklif edən tərəf isə investorlar bazarda satıcı qismində çıxış edir. Nəticə olaraq, investisiya fəallığının artması amili bazarda investisiya üzrə olan tələblərin yüksəlişi, onun investisiya üzrə olan təkliflər ilə üst-üstə düşməsi ilə sıx əlaqədar olur. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli bazarda investisiya üzrə tələbatın daxili təkliflər üzrə təmin olunması ölkə iqtisadiyyatının inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir.

İqtisadi inkişafda investisiya fəallığı səviyyəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı dövlət daha çox iki metoddan istifadə etməkdədir: büdcə (vergilər, amortizasiya ayırmaları, gömrük taarifləri, dövlət maliyyələşməsi) və pul-kredit siyasət metodu. İqtisadi mənbələrdə pul-kredit siyasətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı müxtəlif baxışlar, konsepsiyalar mövcuddur. Müasir iqtisadi şəraitdə pul-kredit siyasətini dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi mühüm tədbir kimi qiymətləndirmək daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Və bu tədbir dövriyyədə olan pul kütləsinə təsir edərək, iqtisadi kateqoriyanın daha dəqiq və sadə şəkildə formalaşmasına təsir göstərir.

Pul-kredit siyasəti ilə bağlı hər hansı metod tətbiq edilərkən, o ilk növbədə pul kütləsinin həcmnin tənzimlənməsi obyektı olur, sonradan digər iqtisadi meyarlara təsir başlanır. İntestisiya konsepsiyası ilə iqtisadçı alimlərin müxtəlif tədqiqatları mövcuddur və burada fərqli yanaşmalar da özünü göstərir. Le Courte, Schmallenbach alimlər investisiyanı, müəssisə balansının aktivində olan əsas fondların cəmi kimi təqdim etməklə (27; 32), bir növ ona subyekt müstəvisində baxırlar.

J.M.Keynes və onun tərəfdarları olan Schneider, Lohman, Richti kimi alimlər isə investisiyanı: pul ehtiyatlarının müxtəlif istehsal vasitələrinə çevrilməsi kimi ifadə etməklə, onu makroiqtisadi baxımdan dəyərləndirirlər (26; 31). Bütün mövcud baxışları əsas götürsək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, investisiya və ya investisiya fəaliyyəti maliyyə resurslarının dövlət və özəl sektorda fərdi və ictimai məqsədlərin təmini, həyata keçirilməsi ilə bağlı zəruri istiqamətlərə yönəldilməsidir. İntestisiya yatırımlarında əsas addım daha çox belə istiqamətlərdə

baş verməsi ilə özünü göstərir: texnoloji, xammal-material və əmək məsrəfləri. Nəticədə isə, bazara çıxarılan hazır məhsulun mənfəəti ilə iqtisadi ömürləri başa çatan texnologiyanın qalıq dəyərinin satışı ilə kapitalın geri dönməsi prosesi gədir.

Müasir investisiya prosesləri daha çox innovasiya proseslərinin fəallaşması ilə bağlıdır. Belə ki, bu yatırımlar yeniliklərin işlənilib hazırlanması, obyektlərin layihələndirilməsi və onların həyata keçirilməsi prosesi olmaqla iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Həm də bu prosədə əsaslı qoyuluşların təhlili, planlaşdırılması və idarə olunması mütəmadi olaraq qiymətləndirilir. Çünki, məhz belə müasir yanaşma özündə vahid sistem kimi fəaliyyəti təmin etməklə, investisiyanın ictimai, iqtisadi, sosial maraqlara xidmət göstəməsi üçün əlverişli mühit yaradır.

Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində xammal və resurs ehtiyatlarının qıtlığı, qeyri-müəyyən təbii şərait, dəyişən sosial, iqtisadi və siyasi proseslər, hadisələr, investisiya fəaliyyətinin və bu məqsədlə hazırlanacaq layihələrin məqsədlilik, səmərəlilik baxımından təhlilini və qiymətləndirilməsini daha da aktuallaşdırmaqdadır.

İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində bank sektorunun rolu öz əhəmiyyətliliyi ilə fərqlənməkdədir. Mövcud təcrübdə banklar həm maliyyə, həm də real kapital qoyuluşu ilə məşğul olurlar. Bu baxımdan da onlar mahiyyətinə görə əsasən digər vəsaitlər hesabına fəaliyyət göstərən kommərsiya təşkilatları kimi çıxış edirlər. Bank əməliyyatları iki istiqamətliliyi ilə daha çox fərqlənir: passiv (ehtiyatların cəlbi) və aktiv (ehtiyatların yerləşdirilməsi). Qeyd etmək lazımdır ki, vəsaitlərin yerləşdirilməsi investisiya fəaliyyəti və layihələri, onların səmərəliliyi və gəlirliliyi ilə sıx bağlıdır. Bununla bağlı gələcək investisiya hesabına passivlərin yaradılmasının əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar şamil olunur:

- Uzunmüddətli passivlərin formalaşdırılması; olmalıdır (adətən, 2 ildən 10 ilə və daha çox müddətə);
- Mövcud vəsaitlərin ucuz və sərfəli şərtlərlə cəlbi.

Eyni zamanda bankların passiv əməliyyatların formalaşdırılmasının əsas mənbələrinə aşağıdakılar aid olunur:

- ❖ İnvestorların cəlb olunan vəsaitlər;
- ❖ Bankın öz şəxsi vəsaitləri;
- ❖ Müştərilərin depozit hesablarındakı vəsaitləri;
- ❖ Uzunmüddətli təcili passivlər;
- ❖ Müştərilərin cari girov öhdəlikləri;
- ❖ Mövcud investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətin ayırdığı xüsusi büdcə vəsaitləri.

Bank sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı tətbiq olunan dövlət siyasəti, mexanizmləmə vasitələri investisiya fəallığının artmasına əsaslı şəkildə təkan verə bilər. Məhz bu məqsədlə mərkəzi bankların kommərsiya banklarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə müəyyən etdiyi normativlər bir növ investisiya prosesinin tənzimlənməsi metodu kimi əhəmiyyət kəsb edir. Əsasən də müəyyən olunmuş likvidlik üzrə normativlərin gözlənilməsi zəruriliyi bankları öz akitvlərinin müəyyən hissəsini daha yüksək likvidlik səviyyəsində saxlamağa məcbur edərək, onların müəyyən limit çərçivəsində kredit vermə prosesini tənzimləyən, hansısa formada pul kütləsinin həcminə təsir edir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi və yeni iqtisadi inkişaf sistemi yaradaraq inkişaf etdiyi qısa müddət ərzində ölkədə investisiya siyasəti ilə bağlı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən proqram və konsepsiyalar qəbul olunaraq, həyata keçirilməkdədir. Ölkədə son on ildə genişlənən irimiqyaslı islahatların daha da dərinləşdirilməsi, cəmiyyətin daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf pilləsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm addımlar atılmış, dövlət idarəçiliyi müasir meyarlara uyğun yenidən qurulmuşdur. Belə ki, sosial-iqtisadi sahələrdə əldə olunan uğurlar beynəlxalq reyting agentliklərinin (“Fitch Ratings”, “Moody’s”, “Standard & Poor’s”) Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı ildən-ilə yaxşılaşan qiymətləndirmələrində də öz əksini tapmışdır. Həmçinin, Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan “Doing Business” hesabatında Azərbaycan mövqeyini yaxşılaşdırmış, Dünya İqtisadi Forumunun

“Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Müstəqil Dövlətlər Birliyi və region ölkələri arasında lider mövqeyinə yüksəlmişdir (1).

Azərbaycan üçün xarici iqtisadi inteqrasiya baxımından yeni imkanlar açılmaqdadır, həm də sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərində ümumdünya kontekstinin üstün tutulması, lokal regional dairə ilə məhdudlaşmaması, müxtəlif iqtisadi məkanların təsərrüfat əlaqələrində və bazarlarında iştirakdan yararlanması müasir və perspektiv dövr baxımından əhəmiyyətli hesab olunmalıdır. Son maliyyə böhrandan sonrakı dövrdə yüksək gəlirli ölkələrin iqtisadi artım meyillərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdən təqribən iki dəfə aşağı olacağı proqnozlaşdırılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal iqtisadi artımın əsas lokomotivinə çevirilmə imkanları artmaqdadır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhranı kifayət qədər hazırlıqlı qarşılamaş, böhran dövründə investisiya risklərinin yüksək olmasına, qonşu ölkələrdəki devalvasiya dalğasının təsirinə baxmayaraq, beynəlxalq investisiya mövqeyindəki xalis profisit və manatın məzənnəsinin sabitliyi qorunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, son böhrandan öncəki dövrdə ölkədə həyata keçirilmiş rasional makroiqtisadi və monetar siyasət, yaradılmış valyuta ehtiyatları, maliyyə risklərinin qabaqlayıcı rejimdə idarə edilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması makroiqtisadi sabitliyin qorunması, monetar və fiskal siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və özəl təşəbbüsün dəstəklənməsi, maliyyə xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, xarici ticarət və investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi istiqamətləri özündə cəmləşdirir (1).

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüş və nəzərdə tutulmuşdur ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaratmalıdır. Ölkədə makroiqtisadi siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi, maliyyə dayanıqlılığı

baxımından optimal makro-fiskal çərçivə formalaşdırılaraq və adekvat pul siyasətinin aparılması əsas hesab olunmuşdur. Müvafiq siyasətin ilkin mərhələsində inflyasiya hədəfi, digər makroiqtisadi hədəflər və bunlara uyğun tənzimləmə vasitələri, sonrakı mərhələsində isə maliyyə bazarında sabitlik hədəfləri, sektorda fəallığı və riskləri idarəedəcək vasitələr yer alması müəyyən edilmişdir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının əhatə etdiyi dövrdə görüləcək tədbirlər Azərbaycanda maliyyə xidmətləri bazarının əsas seqmentlərinin (bank sektoru, qeyri-bank kredit təşkilatları, sığorta bazarı, lizinq bazarı, qiymətli kağızlar bazarı və faktoring bazarı) tarazlı inkişafını təmin edəcəkdir. Ölkədə bank nəzarəti alətləri təkmilləşdiriləcək, bank sisteminin sabit və təhlükəsiz inkişafının təmin olunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Bank sektorunda konsolidasiya tədbirləri və struktur islahatları davam etdiriləcək, rəqabətin stimullaşdırılması, bank-maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən elektron ödəniş sistemləri infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Bank sisteminin kapitallaşması davam etdiriləcək, regionlar üzrə bank şəbəkəsinin genişlənməsi təşviq olunacaq, tikinti-əmanət banklarının yaradılması dəstəklənəcək, ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmi təkmilləşdiriləcəkdir. Elektron ödəniş, poçt-əmanət sistemləri inkişaf etdiriləcək, bank xidmətləri istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi gücləndiriləcəkdir. Müasir, beynəlxalq standartlara uyğun, iqtisadiyyata geniş kapitalizasiya imkanları təqdim edən və risklərin etibarlı idarə edilməsini təmin edən, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılacaq, qiymətli kağızlar üzrə qeyri-mütəşəkkil bazarın məhdudlaşdırılması, bazarın investorlar üçün cəlbediciliyinin artırılması məqsədi ilə sistemli tədbirlər həyata keçiriləcək, bazarın peşəkar iştirakçıların fəaliyyətini və onlara nəzarət mexanizmlərini tənzimləyən qanunvericilik təkmilləşdiriləcəkdir (1; 3).

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olunması, eləcə də qeyd edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması mühüm əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq dövlətin büdcə siyasətində iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin modernləşməsi və onun effektivliyinin, uzunmüddətli dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması prioritet olaraq müəyyən olunmuşdur (3).

Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafının təmin edilməsi baxımından iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynamalıdır. Investisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əlverişli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması regional proqramda əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir. qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Müvafiq məqsədlə 2014-2018-ci illər üçün dövlətin investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərinin aşağıdakı prioritetlər üzrə təşkil olunması əsas götürülmüşdür(3):

- Investisiyaların qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsi; Regional investisiya siyasətinin müasir inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq prioritetləşdirilməsi;
- Ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin daha da gücləndirilməsi, insan kapitalına, infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyinin təmin edilməsi;
- Nanotexnologiyalar və azkarbonlu istehsal sahəsinə dövlət investisiyalarının qoyuluşunun prioritetləşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın prioritet sahələrinə, o cümlədən ixrac yönümlü və əlavə dəyər xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı tədbirlərin sürətləndirilməsi;
- Yaradılmaqda olan sənaye parklarına yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

Ölkədə qəbul edilən proqram və konsepsiyaların icrası maliyyə bazarının aktivləşməsinə və bu bazarda bankların fəaliyyətinin artmasına əsaslı şəkildə təsir

göstərəcəkdir. Ölkə başçısının rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə hazırda qeyri-neft sektorunda genişmiqyaslı islahatlara başlanmışdır. Bu islahatların keyfiyyətlə və nəzərdə tutulan istiqamətdə icra olunmasının əsas prinsipləri maliyyə sahəsində şəffaflığın, nəzarət mexanizmlərinin və bu bazarda likvidliyin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Təbii ki, bütün islahatların əsasında maliyyə sabitliyi durur və bu sahədə dünya standartları tətbiq edilməklə maliyyə sabitliyi, bankların, maliyyə qurumlarının likvidliyi təmin edilməlidir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsini öyrənməklə Azərbaycanda maliyyə bazarlarının iştirakçıları arasında tənzimləmə, nəzarət və icra mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq mümkündür.

1.2. İnvestisiya fəallığının yüksəlməsi və onu şərtləndirən amillər

Hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının çoxsahəli təsərrüfat həyatının genişlənməsi və təkrar istehsal prosesini həyata keçirməsinin mühüm şərtlərindən biri investisiya fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bazar münasibətləri sistemində investisiyalar daşınan və daşınmaz əmlaka, maddi və intellektual mülkiyyətə, əsas kapitala və dövriyyə vəsaitlərinin artırılmasına yönəldilmiş vəsaitlər, kreditlər, qiymətli kağızlar şəklində qoyuluşlardır. Bu fəaliyyətin əsas və son məqsədi, istehsal-xidmət sahələrinə qoyulmuş vəsaitlərin, onların genişləndirilməsi, yenidən qurulması, dinamik inkişafı bazasında səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, gəlirlərinin artmasına nail olmaqdır. İnvestisiya fəaliyyəti cəmiyyətin, milli iqtisadiyyatın, müəssisələrin investisiya resurslarını konkret obyektlərə, sahələrə, istehsal amillərinə yönəldilmiş qoyuluşlara çevrilməsi prosesi kimi də xarakterizə oluna bilər.

Ümumilikdə, investisiyaların hərəkəti iki başlıca mərhələni əhatə edir. Birinci, “investisiya resursları - qoyulmuş vəsaitlər” mərhələsi, investisiya fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir. İkinci, “qoyulmuş vəsaitlər – investisiyaların nəticəsi” mərhələsi, sərf olunmuş xərclərin əldə edilmiş gəlirlərə, mənfəətə olan nisbəti, yaxud ödəniş səviyyəsi, effekti ilə təcəssüm edir. Bu fəaliyyət və onun fəallıq

səviyyəsi özünəməqsəd xarakterli olmayıb, ölkənin istehsal sahələrinin, xidmət sferasının son iqtisadi-sosial nəticələrinin effektivini yüksəltməklə bərabər, milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəricilərini, müasir inteqrasiya, habelə qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun düşünülmüş, uzunmüddətli iqtisadi siyasət xəttinin tərkib hissəsidir (13, 43; 23, 49).

Belə prosesin uzunmüddətli bir dövr üçün strateji konsepsiya istiqamətində həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə, ilk növbədə cəmiyyətin iqtisadi-sosial tələbatları “nə istehsal etməli” mövqeyi baxımından, milli iqtisadiyyat çərçivəsində ümumi daxili məhsulun optimal həcmi və hərtərəfli düşünülmüş artım sürəti müəyyənləşdirilməlidir. Sonradan bu tələbatın, məhsul və xidmətlərin daxili iqtisadi resurslar, mövcud maddi-texniki baza imkanları və beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə uyğun xaricdən gətirilməsi yolları “necə, hansı vasitələrlə” əldə olunması problemi müqayisəli variantlar əsasında hesablanıb hazırlanmalıdır (25, 76). Son nəticədə, həmin məhsul və xidmətlərin daxili bazar istehlakçılarının real istifadə səviyyəsi və bunların xarici bazarlara çıxmaq imkanları “kim üçün” müstəvisində aydınlaşdırılaraq, həllini tapmalıdır. Belə ki, tələb və təklifin fəlsəfəsi, qiymətlərin dəyişkənliyi, rəqabət mübarizəsi mühitində fəaliyyət göstərən iqtisad sistemi yalnız bu kompleks şərtlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində “investisiyalar-istehsal-satış-mənfəət-yığım-investisiyalar” kimi mövcud bütün mərhələləri keçməklə, normal təkrar istehsal prosesini reallaşdırıb, iqtisadi-sosial inkişaf yolu ilə irəliliyə bilər.

Müasir şəraitdə yaxın-orta-uzaq perspektivlə bağlı strateji proqnozlar istiqamətində milli iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir. Müvafiq prioritet istiqamətlər müstəvisində, müstəqil bir dövlətin təsərrüfat həyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi, hazırkı inteqrasiya və qloballaşan vahid dünya iqtisadi sistemində, ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərindən irəli gələn mövqelərini müəyyənləşdirilməlidir. Digər tərəfdən, prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində yaranmış konkret vəziyyət, beynəlxalq sazişlər və bir sıra təhlükələrlə bağlı olaraq, şübhəsiz ki, yanacaq-energetika kompleksinə, habelə ona xidmət göstərən yardımçı sahələrin,

infrastrukturalarının inkişafına üstünlük verilməlidir. Mövcud inkişaf meyilləri isə, ilk növbədə investisiya fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi və bu proseslərdə bank sektorunun tam genişliyi ilə iştiaqının şərtləndirir.

Bütün bununlarla yanaşı ölkənin təsərrüfat həyatının birtərəfli inkişaf meyilərindən qorunması üçün qeyri-neft sektorunun özəl bölmənin, kənd təsərrüfatı, xüsusilə də, onun aparıcı sahələrinə ciddi qayğı göstərilməlidir. Çünki bu bir tərəfdən, əhalinin regionlarda məşğulluq səviyyəsini qaldırmaqla, əhalinin lüzumsuz miqrasiyasının qarşısını alar, digər tərəfdən isə, müəyyən güzəştli şərtlər, dövlət subsidiyaları, ən başlıcası isə dövlət sifarişləri əsasında fəaliyyət göstərən aqrar sektor ölkənin xaricdən ərzaq idxalı asılılığına son qoyaraq, onun milli iqtisadi təhlükəsizliyi probleminin həllinə kömək etmiş olar.

Əlverişli strateji-coğrafi mövqedə yerləşib, rəngarəng iqlim şəraitinə və yeraltı-yerüstü təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycanda yerli xammal bazasına əsaslanan ilkin, yarımfabrikat, habelə son hazır məhsul təyinatlı emal sahələrinin inkişafı daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu sahələrin maliyyələşdirilməsinə bank sektorunu aktiv cəlb etmək üçün zəruri tənzimləyici və stimullaşdırıcı mexanizmlərin istifadəsi xüsusi zərurətdən doğur. Ölkədə təbii xammal, yabanı meyvə-giləmeyvə növlərindən, müxtəlif otlardan, bitkilərdən qədim ənənəvi vasitələrlə xalq tələbatı üsullarının müasir elmi biliklərlə sintezi əsasında, ekoloji cəhətdən təmiz və saf dərmanlar hazırlayan əczaçılıq sənayesinin yaradılması imkanları nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Azərbaycanın şəfalı mineral suları, təbii qaynama bulaqları, müalicəvi neft-palçıq ehtiyatları ətrafında yerli və beynəlxalq əhəmiyyətli, bütün il boyu fəaliyyət göstərən müalicə-istirahət ocaqları, kurortlar kompleksinin yaradılması, yeni turizm marşrutlarının açılması, mövcud olanların isə beynəlxalq müsabiqələr, tenderlər keçirmək yolu ilə müasir tələblərə cavab verən səviyyədə qurularaq genişləndirilməsi istiqamətləri də zamanın tələbidir. Bütün bu sahələrin maliyyələşdirilməsi təşəbbüsündə yalnız yerli deyil, beynəlxalq bank təşkilatları da çıxış edə bilər.

Azərbaycanın, xüsusilə də tarixən yaranmış obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblər üzündən ayrı-ayrı regionların sosial-iqtisadi inkişaf prosesindəki qeyri-bərabərlik, hətta aşkar gerilik meylərini aradan qaldırmaq və əhalinin həyat səviyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, bu sahədə müasir dünya standartları parametrlərinə çatmaq üçün şübhəsiz kifayət qədər investisiya resurslarına ehtiyac yaranmaqda, müvafiq istiqamətdə bank sektorunun fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac artmaqdadır. Müvafiq inkişaf prosesləri isə, həmin investisiyaların mənbələri, formaları, müddətləri və şərtləri məsələlərini gündəmə gətirməklə, həmin problemlərin milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi mövqeyindən həllini irəli sürür.

İnvestisiya yatırımlarının müxtəlif formalarda həyata keçirilməsi mümkündür. İnvestisiya fəaliyyətini, qoyuluşlarını müxtəlif aspektlərdən təhlil edib qiymətləndirmək üçün onları müəyyən təsnifat əlamətlərinə, xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur. İnvestisiyaların təsnifat xüsusiyyətləri onların əsasını təşkil edən əlamətlərin seçilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Mövcud yanaşma bu yönümlü müəyyənləşmədə, investisiyaların qoyulduğu obyekt, əsas yəni bazis əlamət kimi səciyyələndirilir. İnvestisiya fəaliyyətinin əsas obyektlərinə aşağıdakılar şamil olunur:

- Yeni yaradılan müəssisələr və müasir tələblərə uyğun yenidən təşkil olunan təsərrüfatların fəaliyyəti;
- Müəssisələrin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və bu istiqamətdə əlavə yatırımlar;
- Fəaliyyət və istehsal potensialının artırılması məqsədilə müəssisənin müəyyən sahələrinin, yaxud mövcud səxlərinin genişləndirilməsi;
- İstehsal proseslərinin texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə subyektin, müəssisənin və ya onun ayrı-ayrı strukturlarının texniki və fond baxımından təkmilləşdirilməsi;
- Əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi;
- Müəssisənin cari və uzun müddətli aktivlərinin artırılması

- Qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar, sertifikatlar) vasitəsilə investisiya qoyuluşları;
- Bank-kredit sektorunda məqsədli yığım əmanətləri və onların istifadəsi;
- İstehsal prosesində yeni və orjinal elmi-texniki məhsulların istehsalına qoyulmuş investisiyalar və s.;

Müxtəlif ölkələrin qanunvericilik sənədlərinə görə milli iqtisadiyyatın sanitar-gigiyena, ekologiya tələblərinə cavab verməyən, vətəndaşların, fiziki və hüquqi şəxslərin, habelə dövlətin mənafeyinə zərər vura biləcək obyektlərin yaradılmasına investisiya qoyuluşları qadağan olunur. İntestisiya yatırımları müxtəlif obyektlərə görə də öz əlamətlərinə üzrə təsnifləşdirilə bilərlər:

- ❖ Layihələrin əhatə dairəsi və miqyaslarına (iri, orta, kiçik);
- ❖ Layihənin məqsədliliyinə və istiqamətlərinə (kommersiya, ekologiya, sosial sahələr);
- ❖ İntestisiyaların müddət və mərhələlərinə;
- ❖ dövlət, cəmiyyət və özəl maralara və təsir effektonə;
- ❖ İntestisiyaların iqtisadi, maliyyə, sosial, ekoloji və s. səmərəlilik səviyyəsinə görə.

İntestisiya fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastrukturun, yəni ölkədə fond, qiymətli kağızlar bazarının, investisiya və maliyyə qurumlarının, sığorta və pensiya fondlarının, dövlət və kommersiya banklarının normal fəaliyyəti vacib şərtlərdən hesab olunur.

Təyinatlı obyektlər üzrə qoyulan vəsaitlər real və maliyyə investisiyalarına ayrılır. Real investisiyalar maddi istehsal sahələrinə qoyulmuş uzunmüddətli vəsaitləri nəzərdə tutulur. Həmçinin, kapital qoyuluşları formasında iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yönəldilən real investisiyaları bəzən kapital yaradan, yaxud kapital artıran investisiyalar kimi səciyyələndirirlər. Maliyyə investisiyaları isə, qısamüddətli və uzunmüddətli şəkildə pul vəsaitlərinin, maddi və digər dəyərlərin - qiymətli kağızlara, səhmlərə, bank depozitlərinə, paylara qoyulması, habelə bir hüquqi şəxsin digər hüquqi şəxsə borc verməsi şəkilində çıxış edir. Bu investisiyalar avtomatik surətdə real maddi kapitalın artmasını təmin etməsə də

lakin, qiymətli kağızlar bazarlarında baş verən spekulativ əməliyyatlar nəticəsində məzənnəsinin dəyişməsi hesabına müəyyən gəlir əldə etmək imkanları yaradır. Maliyyə investisiyalarının bir hissəsi tezliklə real kapitala çevrilə bildiyi halda, digər hissəsi müəyyən bir müddət keçdikdən sonra bu vəzifəni yerinə yetirə bilər. Bəzən isə maliyyə kapitalı, yəni müəyyən şirkətlər, birliklər tərəfindən buraxılmış və əldə edilmiş qiymətli kağızlar real kapitala çevrilmədən, hətta ümumiyyətlə hər hansı bir sahəyə qoyulmadan iflasa uğrayır, qarşıya qoyulmuş məqsəd baş tutmur. Yəni maliyyə investisiyaları, ölkənin gələcək real kapitalına çevrilməli olan bu prosesə qoyacaq vəsaitlər, imkanlar sayılsa da lakin, obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həyata keçirilməyə bilər.

İnvestisiyaları məqsədinə və investorların iştirakına görə birbaşa və portfel investisiyalar üzrə də fərqləndirmək mümkündür. İqtisadi mənbələrdə və tədqiqatlarda birbaşa, portfel investisiyalara yanaşmalarda müəyyən fərqlər olsa da lakin, mahiyyət etibarilə bu sahədə ümumi uyğunluq mövqeyi özünü göstərir. Birbaşa investisiyalar məqsədə və ya obyektə yalnız vəsait qoyuluşunu və son nəticə etibarilə müəyyən gəlir, mənfəət götürülməsini deyil, eyni zamanda həmin sahədə nəzarət, idarəetmə funksiyalarını həyata keçirməklə, öz təsir dairəsini genişləndirməyə, gələcək investisiyalar üçün daha əlverişli zəmin yaradır. Portfel investisiyalar isə daha çox risklə bağlı olur, yönəldiyi obyektlərdən gəlir əldə etsə də lakin, investorlar həmin sahələrin nəzarətdə saxlanılması və idarə edilməsi proseslərindən kənar qalır.

Müddətinə görə investisiyalar qısa, orta, uzun vaxt üçün nəzərdə tutula bilər və bu da konkret obyektin texniki-texnoloji xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Həmçinin, investisiyalar özəl, dövlət, qarışıq, xarici investisiyalar formasında, istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə yönəlməsinə görə fərqlənir (31, 18; 33). Digər tərəfdən, hər hansı bir ölkə, şirkət transmilli korporasiya başqa ölkələrdəki obyektlərə investisiya qoyuluşları yönəltməklə yanaşı, öz obyektlərində də digər ölkələrin, şirkətlərin investisiyalarını yerləşdirə, yaxud onlarla birgə əməkdaşlıq edə bilər. Ölkələrin və milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə, habelə obyektlərinə yönəldilən investisiyaların həcminə, formalarına, müddətlərinə, istiqamətlərinə,

mərhələlərinə, konkret şərtlərinə bilavasitə, yaxud dolayı yollarla təsir edən obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblərə, amillərə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- ✓ İnvestisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağa yaranmış iqtisadi maraq və konkret tələb.
- ✓ İnvestisiya fəaliyyəti nəticəsində əldə olunacaq gəlirin (mənfəətin) məbləğinin (həcmnin) proqnozlaşdırılıb hesablanması.
- ✓ Konkret investisiya ideyaları və layihələrinin irəli sürülüb, elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılması.
- ✓ İnvestisiya layihələrini həyata keçirən və onları maliyyələşdirən müvafiq qurumların olması.
- ✓ İnvestisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hüquqi bazanın yaradılması.
- ✓ Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması üçün əlverişli investisiya mühitinin (siyasi-ictimai sabitliyin, rəqabət mühitinin, risklilik səviyyəsinin, korrupsiya və rüşvətxorluq hallarının) hərtərəfli təhlili.
- ✓ İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsini təmin edəcək kadr potensialının mövcudluğu.

İnvestisiya yönəldilən ölkələrin təsərrüfat həyatının ümumi və sahələr üzrə təhlili əsasında tələb olunan vəsaitlərin həcmnin, formasının, növünün müəyyənləşdirilməsi.

1.3. İnvestisiyaların əsas maliyyələşmə mənbələri və istiqamətləri

İqtisadi mənbələrdə investisiyaların maliyyələşmə mənbələrini daxili və xarici baxımdan ayırırlar. Daxili mənbələr əsasən milli mənbələr olması ilə diqqəti cəlb edir. Burada müəssisələrin şəxsi vəsaitləri, maliyyə bazlarının resursları, əhalinin əmanətləri, büdcə və büdcədən kənar fondların investisiya məqsədilə nəzərdə tutduğu vəsaitlər təmsil olunur. Xarici mənbələr geniş spektrli olsada, bura daha çox xarici investisiyalar, kreditlər və borclar və s. şamil olunur.

Mövcud təsnifat daxili və xarici investisiyaların milli iqtisadiyyat səviyyəsində formalaşması və istifadəsini əks etdirir. Mənşəyi baxımdan mikro səviyyədə bu təsnifat daha fərqli formaya malikdir. Müəssisə baxımından büdcə və büdcədənənar fondların investisiyaları, kredit, sığorta təşkilatlarının və digər institusional investorların vəsaitləri daxili yox xarici mənbələr hesab olunur. Buraya həm də qiymətli kağızlar və bank kreditləri vasitəsilə investisiyaya cəlb oluna bilən əhalinin vəsaitlərini də aid etmək mümkündür. Investisiyanın daxili mənbələrinin təsnifləşdirilməsi zamanı müəssisənin təşkilati-hüquqi formasını da nəzərə almaq lazımdır. Çünki, müəssisələrin şəxsi vəsaitləri onlar üçün daxili mənbə hesab olunur və müştərək müəssisələrdə xarici həm sahiblərin investisiyaları da daxili mənbə hesab edilir.

Ümumilikdə, daxili və xarici investisiyaları makro və mikro səviyyələrə görə də təsnifləşdirmək mümkündür. Makro səviyyədə daxili investisiya mənbələrinə dövlətin büdcə və büdcədənənar fondlarının vəsaitlərini, əhalinin əmanətlərini, müəssisələrin, kommersiya banklarının, investisiya fondlarının, sığorta təşkilatlarının qənaətlərini və s. aid etmək olar. Burada xarici mənbələrə isə, xarici investisiyaları, kreditləri və borcları şamil etmək olar. Mikro səviyyədə daxili investisiya mənbələrinə müəssisələrin amortizasiya və mənfəətlərini, müəssisələrin mülkiyyətçilərinin vəsaitlərini, investisiyalarını, xarici mənbələrə isə dövlət maliyyələşdirməsini, investisiya kreditlərini, qiymətli kağızları yerləşdirilməklə cəlb olunan vəsaitləri aid etmək olar.

Mülkiyyət təsərrüfat münasibətlərindən asılı olaraq investisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrini şəxsi, cəlb edilən və borc formasında olmaqla üç istiqamət üzrə fərqlənirlər (28, 18; 31). Şəxsi maliyyə vəsaitlərinə nizamnamə kapitalı, mənfəət, amortizasiya ayrılımları, fiziki və hüquqi şəxslərin yığılı və qənaətləri, sığorta mükafatları, cərimə və penyalardan daxilolmaları, cəlb olunmuş vəsaitlərə səhmlərin satışından, pay və digər üzvlük haqları hesabına əldə olunan vəsaitləri, borc vəsaitlərinə isə istiqrazların buraxılışından əldə olunan vəsaitləri, bankların, təşkilatların və büdcənin kreditlərini aid etmək olar. Bu baxımdan

investisiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşmə formalarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək:

✓ Daxili (dövlət maliyyələşməsi, müəssisə və təşkilatların şəxsi vəsaitləri, bank kreditləri, qiymətli kağızlar, lizinq, ipoteka kreditləşməsi, vençur kapitalı, françayzinq);

✓ Xarici (birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları, xarici kreditlər, transfertlər, qrantlar və s.).

Burada dövlət investisiya maliyyələşməsi birbaşa və dolayı yolla həyata keçirilə bilər. Birbaşa maliyyələşmə vəsaitlərin subsidiya və kredit yolu ilə verilməsini, dolayı maliyyələşmə isə vergi güzəştləri və sürətli amortizasiyanın tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Dövlət maliyyələşməsi aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- ❖ Bütçə vəsaitləri (dövlət bütçəsi mərkəzləşmiş şəkildə maliyyə resurslarının yığımını həyata keçirən bir mənbə olmaqla, bu vəsaitləri dövlət və iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərinin, sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldir);
- ❖ Bütçədən kənar mənbələr (Bu mənbələr, fondlar dövlət bütçəsinə daxil olmayan digər dövlət maliyyə vəsaitlərinin yığımını nəzərdə tutur);
- ❖ Dövlət maliyyə-kredit sistemi (bu sistem dövlət xərclərinin ödənilməsi məqsədilə təsərrüfat subyektlərinin sərbəst vəsaitlərinin müəyyən müddətə qaytarılması şərti ilə yığımını nəzərdə tutur);
- ❖ Dövlət sığorta sistemi və fondları (dövlət sığorta sistemi təbii fəlakət və bədbəxt hadisələr zamanı zərərlərin ödənilməsi məqsədilə yığılan vəsaitləri nəzərdə tutulur).

İnvestisiya prosesinin ikinci maliyyələşmə forması olaraq müəssisə və təsərrüfatların xüsusi, şəxsi vəsaitlərini ayırırlar. Müvafiq vəsaitlərə nizamnamə kapitalı, mənfəət, amortizasiya ayırmaları, ehtiyat kapitalı və əlavə kapital (yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əsas fondların qiymətlərinin artması və s.) şamil olunur. Həmçinin, bundan başqa müəssisə və təşkilatlar öz investisiya proseslərini maliyyələşdirmək üçün borc (istiqrazların buraxılışı, bank kreditləri,

dövlət kreditləri, kommersiya kreditləri və s.) və cəlb olunmuş (səhmlər, qrant və transfertlər və s.) vəsaitlərdən də istifadə etmək imkanlarına malikdirlər.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirməsi üçün ən əlverişli mənbə mənfəət və amortizasiya bazaları hesab olunur. Müvafiq mənfəətlər istehsal həcmindən və məsrəflərinin səviyyəsindən, amortizasiya ayırmaları isə əsas fondların balans dəyəri, onların fəaliyyət müddəti və amortizasiya normalarından asılı olur. Ümumilikdə, müəssisələrin özünümaliyyələşmə əmsalının 50%-dən çox olması müsbət hal kimi qiymətləndirilir.

Əmsal olaraq özünümaliyyələşmə göstəricisi müəssisənin şəxsi, borc və cəlb olunmuş vəsaitləri üzrə müəyyən olunaraq, hesablanır. Və özünümaliyyələşmə əmsalı adətən müəssisənin stabil inkişaf dövründə yüksək olması ilə nəzərə çarpır. Amma, aktiv investisiya fəallığı dövründə investisiya tələbatını ödəmək üçün müəssisələr borc və cəlb olunmuş vəsaitlərə də müraciət edirlər. Müəssisənin mənfəəti aşağı olduqda onların cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə imkanları əsaslı şəkildə məhdudlaşır, bunun əsas səbəbi qiymətli kağızların gəlirliliyinin aşağı olması ilə əlaqədar səhmlərə olan tələbin azalması olur.

Müəssisələrdə maliyyə şəffaflığının olmamağı, fond bazarının inkişaf etməməyi nəticəsində qiymətli kağızların likvidliyinin aşağı olması və kiçik səhmdarların maraqlarının qorunmamağı qiymətli kağızların investisiya proseslərinə cəlbini məhdudlaşdırır. Belə vəziyyət isə müəssisələrin investisiya fəaliyyətlərinin maliyyələşməsində bank kreditlərinin rolunu artırmış olur.

Müəssisələrin həm böhran, həm də inkişaf dövründə bank kreditlərinin investisiya proseslərindəki rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Məhsul və xidmətlərə olan tələbatın artması müəssisələrə yeni investisiya qoyuluşlarının həyata keçirməsinə stimül yaradır. Əksər ölkələrdə bank kreditlərinin investisiya proseslərində rolunun artırılması baxımından investisiya banklarının yaradılmasına üstünlük verilir. Belə fəaliyyət istiqamətinə görə investisiya banklarının iki forması müəyyən olunur: ticarət və qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və müxtəlif sahələrin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi ilə məşğul olan banklar. Burada ikinci növ banklara Qərbi Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən işgüzar bankları, orta və

uzunmüddətli kredit banklarını, İtaliyada yarım dövlət və ya dövlət banklarını aid etmək olar. ABŞ və İngiltərə kimi dövlətlərdə isə belə bankları ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları əvəz edir və bəzən onları “inkışaf bankları” kimi də fərqləndirirlər (22, 19).

Müasir şəraitdə bank kreditləri müəssisələrlə yanaşı əhali üçün də mühüm investisiya mənbələrindən biri hesab olunur. Ancaq bu kreditlər üzrə faiz dərəcələri və kreditlərin qaytarılma müddəti adətən əhalinin investisiya qoyuluşları baxımından əlverişli olmur. Bununla bağlı bir çox ölkələrdə daşınmaz əmlakın alınması məqsədilə ipoteka kredit sistemi yaradılmışdır. İpoteka kreditləri güzəştli və güzəştisiz şərtlərlə təqdim oluna bilər və güzəştli ipoteka kreditlərində faiz digər kredit faizlərindən kifayətgədər fərqlənir. Bəzi ölkələrdə hətta aşağı faiz dərəcələri ilə verilən kreditlərin zərərinin ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən müvafiq dotasiyalar verilir və bu dotasiyalar dövlətin kapital qoyuluşları hesab olunur.

Lizinq investisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə formalarından biri kimi çıxış edir və mahiyyətinə görə lizinq istehsal investisiyalarına aid olunur. Lizinq daşınan və ya daşınmaz əmlakın sahibkarlara icarəyə verilməsi zamanı yaranan əmlak münasibətlərini təcəssüm etdirir və lizinq götürən lizinq sahibinin investisiya xərclərini və əlavə mənfəətini ödəməli olur. Bu maliyyələşmədə həm investisiya, həm də kredit xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, lizinq gəlir əldə etmək məqsədilə vəsaitlərin əmlaka yönəldilməsi baxımından investisiya, ödəmə, müddətlilik, qaytarmaq xüsusiyyətlərinə görə isə kreditdir. Əksər hallarda lizinq əməliyyatlarını icarə ilə eyniləşdirirlər, lakin, bu əməliyyatlar ilə icarə arasında müəyyən fərqlər vardır, bunları da aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

- Lizinq obyektini lizinq sahibi yox, lizinq götürən tərəfindən müəyyən olunur;
- Lizinq müddəti adətən avadanlığın fiziki aşınma müddətindən aşağı olur;
- Müqavilə müddəti bitdikdən sonra lizinq götürən icarəni güzəştli qiymətlərlə davam etdirə və ya icarə əmlakını qalıq qiyməti ilə əldə etmək imkanına malik olur;

➤ Lizinqin sahibi rolunda adətən maliyyə-kredit təşkilatları çıxış edir.

Lizinq əməliyyatları müəssisələrin vəsaitlərinin investisiya proseslərinə daha səmərəli şəkildə cəlb olunmasına şərait yaratması baxımından bu kimi müsbət cəhətlərə malikdir:

- ✚ Müəssisə öz vəsaitlərini dövriyyədən ayırmadan və böyük həcmdə maliyyə ehtiyatları cəlb etmədən zəruri əmlakı icarəyə götürərək istifadə etmə imkanına malik olur;
- ✚ Lizinq maliyyə vəsait və resurslarının qənaətinə və səmərəli istifadəsinə münbit şərait yaradır;
- ✚ Müəssisə texnika və istehsal texnologiyasının yeniləşməsini daha az vəsait sərf etməklə təmin edir, yeni avadanlığı əldə etməzdən əvvəl onun sınaq prosesini həyata keçirir.

Ümumilikdə sifət, lizinq xidmətlərinin genişləndirilməsi vəsaitlərin investisiya proseslərinə daha səmərəli şəkildə cəlbinə şərait yaradaraq iqtisadiyyatın istehsal sahələrinin inkişafını və onların dayanıqlılığını təmin edir. Həmçinin, lizinq kreditin alternativ forması kimi çıxış edərək banklar və lizinq şirkətləri arasında rəqabəti gücləndirir və bununla da ölkədə faiz dərəcəsinin azalaraq kapitalın istehsal sektoruna axınını stimullaşdırır.

İnvestisiyaların digər maliyyələşmə formalarından biri də vençur investisiyaları hesab olunur və vençur kapitalı yüksək riskli yeni sahələrə investisiya qoyuluşlarını nəzərdə tutur. Bu investisiyalar adətən yüksək texnologiya sahələrində fəaliyyət göstərən sahələrə yönəldilir. Vençur investorları malik olduqları kapitalları yalnız yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə yönəldirlər. Və onlar investisiyalarını vençur şirkətlərinin hələ ki, birjada yerləşdirilməyən səhmlərinin əldə edilməsi, belə şirkətlərə kreditlərin verilməsi və digər istiqamətlərə istiqamətləndirirlər. Təcrübə göstərir ki, vençur şirkətlərinə adətən istehlakçılara məlum olmayan, lakin böyük bazar potensialı olan yeni məhsulları ixtira edən kiçik şirkətlər aid olunur. Müvafiq şirkətlərin kapital qoyuluşlarının müsbət cəhətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Ən yüksək rentabelli şirkətlərin səhmlərinin əldə edilməsi;

- Əhəmiyyətli kapital artımının təmin olunması;
- Əksər ölkələrdə vençur investorlarına vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vençur maliyyələşməsinin həcmi dinamik şəkildə artır və vençur kapitalı iqtisadiyyatın inkişafında getdikcə daha çox həlledici rola malik olur. Müvafiq inkişaf meyili onunla şərtlənir ki, sənayenin yeni sahələrində innovasiyaların sayının artması və istehsalın müasir elmi-texniki əsasda yenidən qurulması məhz vençur kapitalları hesabına baş verir.

Bununla yanaşı, investisiya proseslərinin maliyyələşdirilməsi baxımından digər bir mənbə kimi franşayzinq çıxış edir. Franşayzinq müəssisənin öz əmtə nişanı, texnologiyası və intellektual mülkiyyətindən istifadə üçün digər müəssisəyə lisenziyanın verilməsi və ya satılması prosesini əks etdirir. Belə ki, fəaliyyət hüququnu satan şirkət franşayzor, bu hüququ əldə edən şirkət franşayziat adlanır. Franşayzinqin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada franşayzorum nou-hausu ilə franşayziatin kapitalı birləşir və burada investisiyanın mənbəsi kimi franşayziatin kapitalı çıxış edir.

İnvestisiyaların əsas maliyyələşmə formalarından biri də xarici investisiyalardır və bu investisiyaları dövlət və özəl formasında qruplaşdırmaq olar. Dövlət investisiyaları xarici dövlət və ya dövlətlərarası təşkilatlar tərəfindən verilə bilər. Buraya dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən verilən kredit, qrant, yardım və digər vəsaitləri aid etmək mümkündür. Özəl investisiyalar əsasən xarici özəl hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən yatırılan investisiyalardır.

Xarici investisiyalar birbaşa və portfel formasında olması ilə fərqlənir. Bu baxımdan birbaşa investisiyalar mülkiyyət və ya idarə etmədə həlledici hüquqları əldə etmək məqsədi ilə kapital qoyuluşlarını, portfel investisiyaları isə faiz, dividend şəklində və ya səhmlərin kurslarının dəyişmələrindən gəlir əldə etmək məqsədilə səhmlərin alınmasını nəzərdə tutur. İnvestisiyaların xarakterik xüsusiyyətlərinə görə xarici kreditlər dövlət və ya özəl şəxslər tərəfindən faiz əldə etmək məqsədilə verilən borclar hesab olunur. Əksər ölkələrdə xarici investisiyaların cəlbi zamanı birbaşa xarici investisiyalara üstünlük verilir. Prosesin

uğurlu həlli ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını zəruri edir və bu mühit aşağıdakı amillərin təmin edilməsini özündə ehtiva edir:

- Hüquqi amillər (qanunvericiliyin sabitliyi və şəffaflığı, xarici investisiyaların qorunması və mənfəətin xaricə çıxarılmasına zəmanətin olması, ölkədə demokratiyanın və insan hüquqlarının təmin olunma səviyyəsi);
- Təsərrüfat və iqtisadi fəaliyyətlərinin vəziyyəti (iqtisadi artımın tempi, valyuta kursunun sabitliyi, inflyasiya, ticarət-tədiyyə balansı və s.);
- Coğrafi amillər (mühit, təbii resuslar və s.);
- Sahibkarlıq mühitinin təşkili (məsrəflərin qiymət səviyyəsi (əmək haqqının səviyyəsi, enerji daşıyıcıları və kommunal xidmətlər üzrə tariflərin səviyyəsi, bina və tikililərin qiymətləri, vergi dərəcələri, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsi, sosial və istehsal infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi);
- İqtisadiyyatın transformasiya səviyyəsi (qiymətin liberallaşdırılması, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, kiçik və orta biznesin inkişafı, aqrar islahatlar, bazar infrastrukturunun formalaşması);
- Dünya bazarına açıqlıq imkanları (xarici iqtisadi əlaqələrin inhisarsızlaşdırılması, kapitalın sərbəst hərəkəti, xarici şirkətlə üçün güzəştlər və s.).

Birbaşa xarici investisiyaların ölkəyə faydası ölkənin daxili istehsal və kadr potensialı gücləndikdə daha çox olur. Əldə olunan müasir texnologiyalar yalnız müvafiq əmək qüvvələri olduqda və yerli müəssisələrin xarici təcrübəyə yiyələndikdən sonra ölkədə yayıla bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək və onlardan daha çox faydalanmaq üçün aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir:

- Daxili istehsal potensialını genişləndirən uzunmüddətli xarici investisiya axınının təmin edilməsi;
- Müsadirə hallarının və tətbiqi prosedurunun aydın və şəffaf olması;
- Mübahisəli məsələlərin həllinin sivil hüquqi proseduraları;

- Təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı tələblər;
- Stimullaşdırıcı tədbirlər və onların tətbiqi;
- Texnologiyaların təkmilləşdirilməsinin həvəsləndirilməsi;
- Rəqabət siyasətinin təkmilliyi.

Ümumilikdə, birbaşa xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına verəcəyi faydaları belə şəkildə ümumiləşdirmək olar: müasir elmi-texniki nailiyyətlərinin əldə edilməsi, milli məhsulların və texnologiyaların dünya bazarlarında satışı, ixrac potensialının genişləndirilməsi və diversifikasiyası, idxaləvəzədici istehsalın inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması, istehsalın təşkilinin müasir formalarının tətbiqi, istehsal infrastrukturunun inkişafı.

Digər tərəfdən xarici investisiyaların iqtisadiyyata müsbət təsirləri ilə yanaşı bu vəsaitlərin cəlb olunması zamanı aşağıdakı təhlükələr yarana bilər: xarici şirkətlər tərəfindən rəqabət mühitinin pozulması, investisiya axınının stabil olmamağı nəticəsində tədiyyə balansında kəsrin yaranması, ətraf mühitini çirkləndirən texnologiyaların gətirilməsi, yerli şirkətlərin sıxışdırılması və milli sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, xarici şirkətlərə müəyyən güzəştlərin olunması nəticəsində onlar tərəfindən əmək və ətraf mühitinin qorunması üzrə qanunvericiliyi pozulma hallarının yaranması, iqtisadi fəaliyyətə və siyasi qərarlara əhəmiyyətli təsirin artması.

Bütün bu və ya digər problemlərin həlli üçün bir çox ölkələrdə xarici investorların fəaliyyətinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur. Belə məhdudiyyətlərə şirkətlərdə xarici kapitalın limitləşdirilməsini və xarici investisiyaların yalnız birgə müəssisə yaradılması yolu ilə cəlb olunmasını aid etmək olar.

Xarici investisiyaların digər bir forması da portfel investisiyalarıdır və birbaşa xarici investisiyalarla yanaşı portfel investisiyaları da investisiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşmə mənbələrindən biri olmaqla ölkə iqtisadiyyatında önəmli rola malikdir. Portfel investisiyalarının cəlb olunmasına təsir edən amilləri iqtisadi və hüquqi qruplara ayırmaq məqsədəuyğundur. İqtisadi amillərə - iqtisadiyyatın dinamik və səmərəli inkişafını, valyuta kursunun sabitliyini, ölkənin valyuta ehtiyatlarının səviyyəsini, fond bazarının likvidliyini, faiz dərəcələrinin

səviyyəsini, hüquqi amillərə isə dividendlərin və kapitalın köçürmə şərtlərini, investisiyalardan əldə olunan gəlirlər üzrə vergilərin səviyyəsini, fond bazarının tənzimlənməsini, mübahisələrin həll müddəti və səmərəliliyini, investorların hüquqlarının qorunmasını, kommersiya sirri haqqında qanunvericiliyi şamil etmək daha düzgündür..

Əksər ölkələrdə maliyyə sabitliyini qorumaq məqsədilə xarici portfel investisiyalarına nəzarət edilir və bu nəzarət kapitalın çıxışı və ya daxil olması üzərində qurulur. Belə ki, kapitalın çıxışı üzərində nəzarət xaricə köçürülən vəsaitlərə vergi qoyma, ikili valyuta kursu sistemi, kapitalın xaricə köçürülməsinə qadağa formalarında həyata keçirilir. Bir çox iqtisadçıların (C.Ştiqlis, T.İto, B.Eyxernqrin) fikrincə kapitalın çıxışı üzərində nəzarət səmərəsiz olur və hətta makroiqtisadi qeyri-sabitliyi artırır. Buna görə əksər iqtisadçılar kapitalın çıxışı üzərində yox, portfel investisiyalarının məhdudlaşdırılmasına üstünlük verirlər.

İnvestisiyaların maliyyə mənbələrinin təhlili göstərir ki, daxili investisiya mənbələrinin ümumi investisiya maliyyələşməsində payı müxtəlif ölkələrdə obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olaraq fərqlənir. Müxtəlif iqtisadi mənbələrdə investisiyaların maliyyələşməsinin daxili və xarici mənbələrinin nisbətinin qiymətləndirilməsi üzrə iki model mövcuddur. İlkin modeldə daxili vəsaitlərinin payı cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinə nisbətən yüksəkdir və müvafiq model ABŞ və Böyük Britaniyada inkişaf etməkdədir. Digər bir model isə cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinin payının yüksək olması ilə xarakterizə olunur və o Almaniya və Yaponiyada mövcuddur. Ümumilikdə, daxili mənbələrin payı investisiya aktivliyi dövründə aşağı, iqtisadi böhran dövründə isə investisiyaların miqyasının və pul kütləsinin azalması, kreditlərin bahalaşması nəticəsində yuxarı olur. Bütün bunları əsas götürərək, investisiya mənbələrindən səmərəli istifadə baxımdan dövlətin investisiya siyasətinin hazırlanmasının aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər:

- ❖ Ölkə daxili investisiya tələbatının qiymətləndirilməsi;
- ❖ Ölkədə yaradılan və investisiyaya istiqamətlənən maliyyə ehtiyatlarının təhlil olunması;

❖ İnvestisiya mənbələrinin və prioritet istiqamətlərinin məqsədəuyğunluğunun müəyyən olunması.

II. Fəsil. Azərbaycanca kredit və investisiya resurslarının istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

2.1. Azərbaycanda maliyyə - bank bazarlarında baş verən inkişaf meyilləri

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə olunduqdan sonra digər sahələrlə yanaşı bank sektorunun inkişafı ilə bağlı ciddi islahatlar keçirmişdir. Ölkənin iqtisadi inkişafında bank sisteminin rolunun xüsusi zərurətdən çıxış etməsi onun inkişaf mərhələlərində də özünü göstərmişdir. 1991-1995-ci illərdə Azərbaycanın bank sistemi, ümumiyyətlə maliyyə sistemi iflic vəziyyətində olduğu üçün mövcud problemlərin həll olunması Mərkəzi Bankın (Milli Bankın) qarşısında ciddi vəzifələr qoymuşdur. Mərkəzi Bank tərəfindən həmin dövrdə həyata keçirilən siyasət düzgün müəyyən edilməsəydi hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı belə inkişafa malik olmazdı.

- Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin yaradılması və inkişafının ilkin mərhələsi bank sektoruna daxilolmanın azad şərtləri ilə müşayiət olunmuşdur. Ümumilikdə, ölkədə bank sisteminin inkişaf mərhələsini dörd mərhələyə ayırmaq mümkündür:
- 1990-1992-ci illəri arasında Mərkəzi Bank (Milli Bank) sisteminin təşkil edilməyə başlanılması;
- 1992-1994-cü illərdə hiper infilyasiya və qeyri-sabit bir şəraitdə bank sisteminin inkişafı,
- 1994-1996-cı illərdə makro iqtisadi sabitliyin əldə edilməsi üzrə aparılan islahatlar;
- 1996-cı ildən sonra bank sektorunun səbatlı və davamlı inkişaf mərhələsi.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra ölkədə bazar münasibətləri əsasında inkişaf edən ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq miil maliyyə bazar yaradılmışdır. İlkin dövrlərdə həm bankların strukturları, həm də kredit münasibətlərində də dəyişiklik edilmişdir. Nəhayət ölkədə bazar prinsiplərinə əsaslanan ikipilləli bank sistemi formalalaşmış olmağa başlanmışdı:

- ❖ Mərkəzi Bankı (Milli Bank adlanırdı)

❖ Kommersiya Bankları və digər bank olmayan kredit təşkilatları.

Sonradan Aqrar-Sənaye Bankı və Sənaye-investisiya Bankı Milli Bankın tərkibindən çıxarılaraq, Birləşmiş Universal Səhmdar (BUS bank – indiki KapitalBank ASC) kommersiya bankına çevrilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı son bir neçə ildə qlobal iqtisadiyyatda, o cümlədən dünya enerji bazarlarında və tərəfdaş ölkələrdə baş verən proseslərin mənfi təsirlərinə davamlılıq göstərmək zərurəti ilə üzləşmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında qeyri-müəyyənliklər artmış, iqtisadi risklər yüksəlmişdir. Belə bir şəraitdə dünya əmtəə qiymətlərinin, o cümlədən neftin qiymətinin azalması prosesləri güclənmiş və onun dünya qiyməti son onilliyin ən aşağı səviyyəsinə enmişdir. Qlobal və regional səviyyədə baş verən mürəkkəb və təzadlı iqtisadi proseslər dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirlərini göstərmişdir. Çünki, neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi xarici valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmış, uzun illər iri həcmli profisite mailk tədiyə balansının cari hesabında 2015-ci ildə kəsir yaranmışdır (7). Bu dövrdə ölkənin xarici ticarət balansının profisiti 5 dəfədən çox azalmış, iqtisadi tərəfdaş ölkələrində yaranmış vəziyyət digər mənbələrdən də valyuta daxilolmalarının azalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, uzunmüddətli xarakter daşıyan xarici təsirlərin güclənməsi şəraitində milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi çağırışları daha da aktuallaşmış və bu çağırışlara adekvat iqtisadi siyasət manevrləri həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, qonşu ölkələrdə baş verən devalvasiyaların psixoloji təsiri ilə ölkə daxilində xarici valyutaya tələb kəskin artmış və dollarlaşma meyilləri güclənmişdir.

Bank sisteminin 2014-2015-ci illərdə inkişaf dinamikasının qorunması və iqtisadi subyektlər üçün kreditlərin dəyərinin optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilmişdir. Mərkəzi Bank bank ictimaiyyəti ilə fəal dialoq şəraitində kredit faizlərinin azaldılması istiqamətində kompleks tədbirlər görmüşdür. Ölkədə maliyyə vasitəçiliyinin genişləndirilməsi, ödəniş sistemlərinin daha da müasirləşdirilməsi və digər fəaliyyət istiqamətlərində də mühüm işlər

görmüşdür. Yalnız, 2014-cü ildə ölkədə qiymətlərin sabitliyi təmin edilmiş, inflyasiya təkrəqəmli səviyyədə saxlanılmışdır. Həmçinin, müvafiq dövrdə kapitalizasiya prosesi nəticəsində bankların risklərə qarşı dayanıqlılığı daha da güclənmişdir. Digər tərəfdən, sektor üzrə başlıca dayanıqlıq göstəriciləri minimal tələbləri əhəmiyyətli üstələmiş, aktivlərinin keyfiyyət göstəricilərinin qənaətbəxş səviyyəsi təmin edilmişdir. Ölkənin bank sisteminin regional şəbəkələrinin və bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində maliyyə resurslarına və xidmətlərinə çıxış imkanları artmışdır.

Azərbaycannın bank sistemi 2014-cü ildə qlobal iqtisadiyyatda gedən mürəkkəb proseslər fonunda əsas göstəricilər üzrə müsbət inkişaf dinamikasını qoruyub saxlamış, sabitlik və dayanıqlıq nümayiş etdirmişdir. Müvafiq dövr ərzində Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi maliyyə sabitliyi siyasəti bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının qorunmasına və maliyyə vasitəçiliyinin genişlənməsinə yönəlmişdir. Aparılan siyasət nəticəsində bankların kapitalizasiyası üzrə yol xəritəsi icra edilmiş, bank sektorunun rəqabət qabiliyyəti yüksəlmiş və maliyyə dərinliyi artmışdır. Həmçinin, bu sistemin maliyyə vasitəçiliyini ifadə edən göstəricilərdə müsbət dinamika davam etmiş, 2014-cü ildə qeyri-neft ÜDM-ə nisbətdə bank aktivləri 76%-ə, iqtisadiyyata kreditlər 56,1%-ə, bankların kapitalı 12,9%-ə yüksəlmişdir. Həmin dövrdə bank sektorunun artım tempinin iqtisadiyyatın artım tempi ilə uzlaşması, kredit ekspansiyasının stabilləşdirilməsi Mərkəzi Bankın əsas prioriteti olmuşdur (7). Artıq 2014-cü ildə əhalinin müxtəlif növ bank xidmətlərindən istifadə səviyyəsi artmış, əmanətlərin, kreditlərin, məhsul çeşidi və borcalanların sayının artım dinamikası davam etmişdir. Bu yönümlü xidmətlərdən istifadənin genişləndirilməsi, həmçinin əhali və korporativ sektorun banklara etimadının artırılması məqsədi ilə Mərkəzi Bank tərəfindən bank xidmətləri istehlakçılarının maraqlarının müdafiəsi sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilmişdir. Ölkədə 2014-cü ildə bank sisteminin xarici investorlar üçün cəlbediciliyi qorunub saxlanmış, bu dövr ərzində fəaliyyət göstərən xarici kapitallı bankların sayı 23-ə çatmış və bank sektoruna xarici kapital investisiyalarının həcmi 105,2 mln. manat (23%) artaraq 566,8 mln. manata təşkil

etmişdir (7). Banklar mürəkkəbləşən makroiqtisadi proseslər fonunda aparıcı reyting agentlikləri tərəfindən müəyyən edilən reytinglərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Kredit təşkilatları tərəfindən 2014-cü ildə də regionların kreditləşdirilməsi prosesi davam etmiş, regionlara kredit qoyuluşları 54,6% artmışdır. Ölkədə qeyri-bank kredit təşkilatları, o cümlədən kredit ittifaqları, bank olmayan kredit təşkilatları və digər bu növ maliyyə təsisatlarının sayı 157-ə, onların filiallarının sayı isə 212-ə Yüksəlmişdir. Həmçinin, qeyri-bank kredit təşkilatlarının ümumi aktivləri 20%, onlar tərəfindən verilmiş kreditlərin həcmi isə 21% artmışdır. Ölkənin bank infrastrukturunun coğrafi şəbəkəsinin genişlənməsi iqtisadi agentlərin, xüsusilə də əhalinin bank xidmətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirmişdir. Ölkə ərazisinin hər 100000 kvadrat metrinə 7,9, hər 100000 nəfər yetkinlik yaşına çatmış insana isə 17,5 bank və qeyri-bank kredit təşkilatları maliyyə xidmətləri göstərir (6; 7).

Daxili və xarici bazarlardan cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına bank sisteminin resurs bazası 2014-cü ildə artmışdır. Müvafiq dövrdə bankların daxili və xarici mənbələrdən cəlb etdikləri resurslar 23,7% artaraq (4026 mln. manat) 21023 mln. manata çatmışdır. Bankların resurs bazasının formalaşmasında hüquqi (maliyyə və qeyri-maliyyə təşkilatları) və fiziki şəxslərdən cəlb olunmuş vəsaitlərin payı yüksək olmuş, ümumi əmanət və depozitləri (maliyyə təşkilatlarının depozitləri daxil olmaqla) 23,9% artaraq 15453.4 mln. manata çatmış və cəmi öhdəliklərin 73,5%-ni təşkil etmişdir. Həmin dövr ərzində əhalinin əmanətləri 12% artaraq 7188,4 mln. manata çatmış, onların bankların öhdəliklərində xüsusi çəkisi isə 29% təşkil etmişdir. Digər tərəfdən sığ, 2014-cü ildə korporativ sektorun depozitləri 41% və ya 1148 mln. manat artaraq 2015-ci il tarixinə 3966.9 mln. manat təşkil etmişdir (2013-cü ildə artım 0,6% təşkil etmişdir). Korporativ sektorun müddətli depozitləri 66%, tələbli depozitləri isə 33% artmış, bu sektorun depozitlərinin resurs bazasında payı 16%-ə çatmışdır (6; 7).

Bankların aktivlərinin artım tempi sabitləşmiş, bank aktivlərinin strukturunda müsbət dəyişikliklər davam etmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə bank sektorunun

aktivləri 4797 mln. manat və ya 23,5% artaraq 25182 mln. manata çatmışdır. Həmçinin, bank kreditləri 2999 mln. manat və ya 21% artaraq 17174 mln. manat olmuşdur, əvvəlki ildə isə xalis kredit portfelinin artım tempi 26% təşkil etmişdir.

Son 10 il ərzində kreditlərin aktivlərdə payı orta hesabla 70% təşkil etmiş, 2014-cü ildə kredit portfelinin artım tempinin sabitləşməsi fonunda likvid aktivlər və investisiyaların aktivlərdə xüsusi çəkisi artaraq 28%-ə çatmışdır. Bununla yanaşı 2014-cü ildə kredit portfelinin artım tempinin sabitləşməsi fonunda likvid aktivlər və investisiyaların aktivlərdə xüsusi çəkisi də artaraq 28%-ə yüksəlmişdir.

Sektorda kredit portfelinin artımının əsas mənbəyi əhalinin əmanətləri və korporativ sektorun depozitləri olmuşdur. Və uzunmüddətli kreditlərin həcmi 21% artaraq - 14611.3 mln. manat təşkil etmişdir. 2014-cü ilin sonuna kredit portfelinin strukturunda uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi 79% olmuş, milli valyutada olan kreditlərin artım tempi (22%) xarici valyutada kreditlərin artım tempini (16%) üstələmişdir. Kredit portfelində manatla kreditlərin xüsusi çəkisi 73% təşkil etmişdir. Bank sektorunun iqtisadi artıma maliyyə dəstəyi davam etmişdir. 2014-cü ildə banklar üçün iqtisadiyyatın müxtəlif istehsal sahələrinin kreditləşməsi prioritet olmuşdur.

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf iqtisadiyyat sahələrinə kredit və investisiya qoyuluşlarının artırılmasına təsir göstərmişdir. Müqayisə olaraq göstərmək olar ki, 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə iqtisadiyyata yönəldilən investisiya yönümlü kredit qoyuluşlarının həcmi 2,4 dəfə artaraq 21730,4 mlyn. manat təşkil etmişdir. Müvafiq yönümlü qoyuluşların 24,4%-ni qısa, 75,6%-ni isə uzun müddətli kreditlərdən ibarət olmuşdur. Müqayisə olunan dövr ərzində qısamüddətli kreditlətin həcmi 2,1 dəfə, uzunmüddətli kreditlərin isə 2,5 dəfə artmışdır. Qoyulan vəsaitlərin, daha doğrusu uzunmüddətli kreditlərin əksər hissəsi dövlət investisiyaları şəkilində iqtisadiyyata yönəldilmiş və dövlət proqramlarına uyğun olaraq investisiya infrastruktur layihələri ilə bağlı olmuşdur. Qısamüddətli kreditlər isə, özəl sektor tərəfindən öz vəsaitləri olmaqla investisiya yatırımlarından ibarət olmuşdur.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (mlyn. manat)	9 163,4	9 850,3	12 243,7	15 422,9	18 542,6	21 730,4
onlardan:						
qısa müddətli	2 567,1	2 951,2	3 508,3	3 335,5	3 931,3	5 297,3
yekuna görə, faizlə	28,0	30,0	28,7	21,6	21,2	24,4
uzun müddətli	6 596,3	6 899,1	8 735,4	12 087,5	14 611,3	16 433,1
yekuna görə, faizlə	72,0	70,0	71,3	78,4	78,8	75,6

<http://www.stat.gov.az/source/finance/>

İqtisadiyyata qoyulan müxtəlif mənbəli kreditlərin kreditlərin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə 1,6 dəfə artmaqla 21890,6 mlyn. manat və ya 27907,5 mlyn. ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur. Bu kreditlərin 9175,7 mlyn. manatı (11697,7 mlyn. dollar) xarici, 12750 mlyn. manatı (16209,8 mlyn. dollar) isə daxili mənbələr hesabına formalaşmışdır.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2010	2011	2012	2013	2014
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları					
mlyn.manat	14 118,9	17 048,8	20 251,1	21 448,2	21 890,6
mlyn.dollar	17 591,4	21 588,9	25 777,8	27 340,0	27 907,5
Xarici investisiyalar:					
mlyn.manat	6 619,7	6 849,8	8 102,7	8 269,3	9 175,7
mlyn.dollar	8 247,8	8 673,9	10 314,0	10 540,9	11 697,7
Daxili investisiyalar:					
mlyn.manat	7 499,2	10 199,0	12 148,4	13 178,9	12 715
mlyn.dollar	9 343,6	12 915,0	15 463,8	16 799,1	16 209,8

<http://www.stat.gov.az/source/finance/>

Azərbaycanda iqtisadi artımın və istehsal potensialının bərpası iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasını, eyni zamanda onların müasir istehsal bacarıqları və vərdişləri əsasında yenidən təşkilini zəruri edirdi. Mövcud tələbatın təmin edilməsi üçün ölkədə özəl sahibkarlığın inkişafı və əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması üçün həyata keçirilən təşəbbüslər genişləndirildi. Artıq belə bir şəraitdə Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və iqtisadi transformasiya proseslərinin əsas iştirakçılarından biri kimi çıxış etməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlirdi.

1995-ci ildə özəlləşdirmə prosesinin birinci mərhələsinə başlanması ilə səhmlərin buraxılışı və tədavülünə dair ilkin hüquqi münasibətlər, habelə Auktsion Mərkəzi, “Mülk” Milli Depozit Mərkəzi kimi özəlləşdirmə prosesləri üçün zəruri infrastrukturunu təmin edən və müəyyən mənada fond bazarı təsisatları funksiyalarını daşıyan institutlar formalaşdı. Müvafiq dövrdə 1000-dən çox səhmdar cəmiyyəti, təxminən 70 min səhmdardan ibarət investor təbəqəsi formalaşdı. Əsaslı iqtisadi islahatlar prosesində yaranmış bu təsisatlar, təbii ki, klassik fond bazarı institutları funksiyasını daşıyırdı (24, s. 83-84).

Özəlləşdirmə prosesi nəticəsində 1996-cı ildən etibarən qiymətli kağızlarla əlaqəli baza hüquqları təmin edilsə də, lakin onların özündə daşdığı kompleks hüquqlar, o cümlədən qiymətli kağızların maliyyə bazarı aləti kimi istifadəsi yetərli dərəcədə təşkilatlanmamışdı. Məhz bu baxımdan artıq 1990-ci illərin sonunda mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşması, habelə ona dair vahid dövlət siyasəti və tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi həm də sosial sifarişə çevrilməkdə idi. Əsas amillərdən biri də ondadır ki, yeni formalaşan, dinamik sosial təbəqənin tələbatı olan mütəşəkkil kapital bazarı həmçinin quruculuğu hədəflənən iqtisadi münasibətlər sistemində dövlət strategiyası ilə də uzlaşırdı.

Bu baxımdan ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağızlar, fond bazarının formalaşdırılması prosesi mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. 1998-ci ildə “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə qiymətli kağızlar bazarında vahid dövlət siyasətinin və

tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi yaradılması və 26 iyul 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Sonradan qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən institusional qurumun yaradılması və digər bu istiqamətli təşkilatı-tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda yeni maliyyə-fond bazarının təşəkkül tapmasına və inkişafına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti bu bazarın təşkilatlanmasına və müasir tələblər baxımından inkişafına təsir etmişdir. Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatı dəstəyi ilə 2000-ci ildə Bakı Fond Birjası (BFB) yaradılmış, onun təsisçiləri 18 iri bank və maliyyə strukturlarıdır. Həmçinin, qabaqcıl maliyyə institutlarının təsisçiliyi və 100% özəl sərmayə əsasında Bakı Fond Birjasının fəaliyyəti, Milli Depozit Mərkəzinin yenidən təşkili müasir fond bazarı vasitəçiləri - broker və diler institutlarının formalaşması qiymətli kağızlar bazarının inkişafı istiqamətində atılmış ciddi adımlardan sayılır. 1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərində mütəşəkkil fond bazarının zəruri infrastruktur təsisatlarının yaradılması bazarda tələb və təklifin formalaşdırılması, maliyyə alətlərinin bazara çıxarılması və ticarətinin təşkil edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır (24, s. 84). Məhz bu dövrdən başlayaraq bazara bir sıra müxtəlif maliyyə alətləri çıxarılmış və həm özəl, həm də dövlət sektorunun kapital bazarlarından maliyyələşməsi üçün münbit zəmin yaradılmışdır.

2003-2014-ci illər ərzində ölkədə həyata keçirilən çox şaxəli islahatlar nəticəsində qiymətli kağızlar bazarının özəlləşmə proseslərini dəstəkləyən infrastruktur təsisatından qeyri-neft sektoru müəssisələrinə sərmayə imkanları açan sektora transformasiyası prosesləri tamamlanmışdır. Müvafiq dövrdə qiymətli kağızlar bazarının əməliyyat infrastrukturunun tam avtomatlaşdırılması, qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, alətlər

çeşidinin genişləndirilməsi və qiymətli kağızlar bazarında tənzimləyici potensialın və peşəkar hazırlığın yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Mövcud bazarda baş vermən bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq 2003-2014-ci illər ərzində qiymətli kağızlar bazarının əməliyyatlarının həcmi 93 dəfə artmış, müşahidə olunan müsbət kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri bu bazarın məqsədəuyğun təşkilini göstərir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında son on ildə əldə olunan müsbət nəticələr iqtisadiyyatın digər sahələri kimi, maliyyə-fond bazarının inkişafında da nəzərə çarpacaq irəliləyişlərlə müşahidə olunmaqdadır. Fond bazarını inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilərin dəyişiklik meylləri də bunu göstərməkdədir. Belə ki, fond bazarında ümumilikdə qiymətli kağızlar üzrə aparılan əməliyyatların həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə 3,8 dəfə olmaqla kifayət qədər artım meyli nümayiş etdirmiş, bu göstərici 8,9 milyard manat təşkil etmişdir (24, s. 99).

Fond bazarının formalaşdığı ilkin dövrlərdə dövlət qiymətli kağızlarının mövqeyi xüsusi üstünlüklə diqqəti cəlb etsədə, lakin son dövrlərdə qeyri-dövlət qiymətli kağızlarının bazardakı mövqeyində əsaslı müsbət dəyişiklik özünü göstərməkdədir. Bazarda qiymətli kağızlar üzrə aparılan əməliyyatların 47%-i dövlət qiymətli kağızlarının, 53%-i isə korporativ qiymətli kağızlarının payına düşür. 2010-cu ildə isə bu mövqe dəyişikliyi 65% - dövlət qiymətli kağızlarının, 35% - korporativ qiymətli kağızlarının nisbəti üzrə fərqlənmişdir (24, s.100).

Milli müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin zəruri kapital-investisiya resursları cəlbi mənbəələrindən biri hesab edilən səhm bazarında artım meylinin baş verməsinə baxmayaraq, bu bazar hələ ki, kifayətqədər formamalaşmaması ilə özünü göstərir. Əsasəndə, beynəlxalq təcrübədə səhm bazarı daha fəallığı ilə diqqəti cəlb etməklə, makro və mikro inkişafa əsaslı şəkildə təsir göstərməkdədir. Azərbaycanın səhm bazarında 2010-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə azalma meyilləri özünü göstərmiş, bu dövrdə korporativ qiymətli kağızlar bazarında səhm bazarının xüsusi çəkisi 7% azalmaqla, həmin bazarın 15%-ni təşkil etmişdir.

2.2. Özəl və qeyri-neft sənaye sektorunun bank və investisiya resurslarının cəlbi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

İqtisadi inkişaf biznes mühitinin təşkilini və fəaliyyətinin səmərəliliyini səciyyələndirir. Mövcud mühitin vacib hissəsi olan əhalinin alıcılıq qabiliyyəti isə, cari gəlir və qiymətlərdən, iqtisadi artım və ya tənəzzüldən, işsizlik səviyyəsi, vergilər sistemi kimi amillərdən asılıdır. Müasir təcrübə sahibkarlara öz biznesini açmaqla bağlı son qərarını daxili və xarici imkanları, investisiya resurslarının əlyətərliyi ilə müəyyən etməsini ön plana çəkir. Qeyd etmək lazımdır ki, biznesdə uğur və uğursuzluq xeyli dərəcədə müəssisənin və ya şirkətin bazarda yerinin nə dərəcədə düzgün seçməsindən və maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsindən birbaşa asılıdır.

Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resursları həm də bank, investisiya imkanlarının düzgün və məqsədəuyğun cəlbi ilə təmasda çıxış edir. İqtisadi münasibətlərin dərinləşdiyi dövrdə sahibkarlığın inkişafı qarşısında duran əsas problemlərdən biri də onların zəruri maliyyə resursları ilə təmin olunmasının təşkilidir. Mövcud problemin həlli həm də dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətinin miqyasından və səmərəsindən bilavasitə asılıdır. Belə ki, yalnız dövlət tərəfindən səmərəli investisiya siyasətini həyata keçirməklə yaxın gələcəkdə sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyətini, bütövlükdə isə iqtisadiyyatın bütün sahələrində yüksək iqtisadi inkişaf təmin oluna bilər. Bütün bu prosesdə alternativ gəlirlilik məsələlərin dərinədən və hərtərəfli təhlil olunması, riskin qiymətləndirilməsi, investisiya qoyuluşunun iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməsi məqsədəuyğun hesab olunmalıdır. Həmçinin, mövcud prosesdə bank və maliyyə sektorunun fəaliyyətinin səmərəli təşkili və tənzimlənməsi dövlətin artıq maliyyə-büdcə yükünün azalmasına və bu vəsaitlərin sosial sahələrin tələbatının daha geniş ödənilməsinə təsir göstərir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafına daxili və xarici mənbələr hesabına xeyli investisiyalar yatırılması müşahidə olunmaqdadır və bu baxımdan ölkədə vacib olan bir çox layihələr artıq daxili investisiyalar hesabına reallaşdırılır. Belə ki, kənd

təsərrüfatı sahəsində kiçik və orta fermaların yaradılması, dəmir yol infrastrukturun yenilənməsi və ölkənin tranzit potensialının artması və digər layihələr buna nümunədir. Həmçinin, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, qeyri-neft sənaye sahələrində bir çox layihələr 2010-cu ildən başlansa da, onların başa çatması müvafiq proqramlara görə son iki ildə bitməlidir. Belə bir nəticəni irəli sürmək mümkündür ki, iqtisadiyyatın maliyyə resursları ilə təmin olunması sahəsində hələ də tam reallaşdırılmamış kifayətgədər potensial imkanlar vardır. Ölkədə gələcək inkişafa yönələn iri miqyaslı ehtiyatların mövcudluğu daha geniş sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsini təmin edə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, mövcud resurs və imkanların özəl sektorun inkişafı məqsədləri üçün də istifadə edilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir.

2005-ci illərdə müxtəlif mənbələrdən olan investisiyaların müqayisəli təhlili göstərir ki, həmin dövrdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilən sərmayələrin hələ də əhəmiyyətli hissəsi xarici ölkələrin və maliyyə qurumlarının payına düşürdüyü, son beş ildə artıq investisiyaların əksər hissəsini daxili sərəmayələr təşkil etməkdədir. 2014-cü ildə investisiya qoyuluşunun 12715 mln. manatı daxili investisiyaların, 9175,7 mln. manatı isə xarici investisiyaların payına düşmüşdür. Büdcədən əsas kapitalla yönəldilən vəsaitlərin xüsusi çəkisi xeyli artsada lakin son dövrdə bu ölkə iqtisadiyyatına qoyulan sərmayələrin yalnız 14%-ni, ÜDM-in isə 5%-ni təşkil edir. Lakin, inkişaf etməkdə olan əksər ölkələrdə və inkişaf etmiş dövlətlərdə isə investisiya mənbəyi kimi bank kreditlərindən geniş istifadə olunur. Rusiyada bütöv növ bank kreditlərinin həcmi ÜDM-in 10-12%-ni, Qərbi Avropa ölkələrində 80-120%-ni təşkil edirsə, Azərbaycanda bu göstərici 2014-cü ildə ümumilikdə 31%, əsas kapitalla yönəldilən kreditlər isə 3% təşkil edib (1; 21). Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların tərkibində bu və ya digər səviyyədə sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilə biləcək istiqamət, yəni birgə müəssisələr və xarici firmalar üzrə investisiyaların həcmi 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə 5,7 dəfə artaraq 230,5 mln. dollardan 1,3 milyard dollara yüksəlsə də, onun xüsusi çəkisi bu dövrdə təxminən 5-11 faiz olmuşdur və bu da da qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Investisiya mənbələrinin tərkibində əhalinin şəxsi vəsaitlərinin

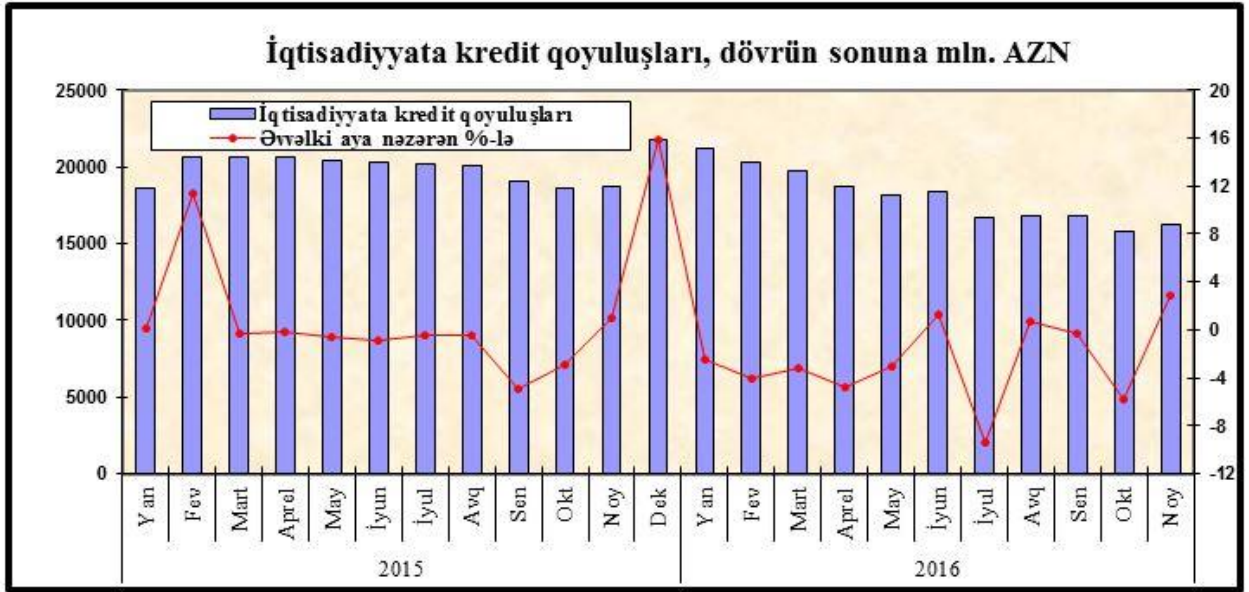
də xüsusi çəkisinin çox zəif olması nəzərə çarpır. 2010-cu ilə müqayisədə 2014-cü ildə şəxsi vəsaitlər əsasında əsas kapitalla yönələn maliyyə resursları 1,5 dəfə artaraq 566,9 mln. manata çatmışdır ki, bu da əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın cəmi 3,2%-ni təşkil edir (6).

Azərbaycanda bank maliyyələşməsi və investisiya sahəsində nəzərəçarpacaq problemlər özünü göstərməkdədir. Mövcud vəziyyəti doğuran əsas səbəblərə kreditləşmə mexanizmlərindəki nöqsanları, ölkədə maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün tədricən sərt maliyyə tədbirlərinin aparılmasını, nisbətən yüksək vergi dərəcələri vasitəsilə əhalinin məcmu tələblərini məhdudlaşdırmaq və digər bu kimi problemləri aid etmək olar. Yaranmış problemləri aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi Bank və digər maliyyə qurumları tərəfindən tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Mərkəzi Bank biznes-kreditləri üçün maksimal faiz limitini 25%, istehlak kreditləri üçün isə 29% təyin edib, eynilə minimal nizamnamə kapitalının yığmamış banklara güzəşt olunur, ümumilikdə isə, bankların maliyyələşdirilməsi 2015-ci ildə 36% artmışdır. Maliyyə-investisiya sahəsində son zamanlar müəyyən islahatlar aparılır və bu bazarda banklar da aktiv subyekti qismində çıxış edir. Lakin, adi təsərrüfat subyektlərinin subsidiyalı kreditlər almaq imkanlarının aşağı olması, ipoteka və istehlak kreditlərin yüksək faizləri sahibkarlığın inkişafı üçün ciddi problemlər yaratmaqdadır. Bütün bu nöqsanları aradan qaldırmaq və sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə onun maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsinin bir sıra istiqamətləri mövcuddur.

Ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına son dövrdə bütün maliyyə mənbələri hesabına 14903,4 mln. manat əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 40,5%-ni daxili investisiyalar, 59,5%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Müvafiq dövrdə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 6286 milyon manatı (42,2%-i) qeyri-neft bölməsinin, 8617,4 milyon manatı (57,8%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2016-cı ildə iqtisadiyyata maliyyə-kredit təşkilatlarının təqdim etdikləri kreditlərin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 2015-ci ilin 1 dekabrına 13,2% azalaraq 16275,5 mln.

manat təşkil etmişdir. Belə azalma meyili vəsaitlərin qıtlığı, bahalaşması və ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin azalması ilə sıx bağlıdır.

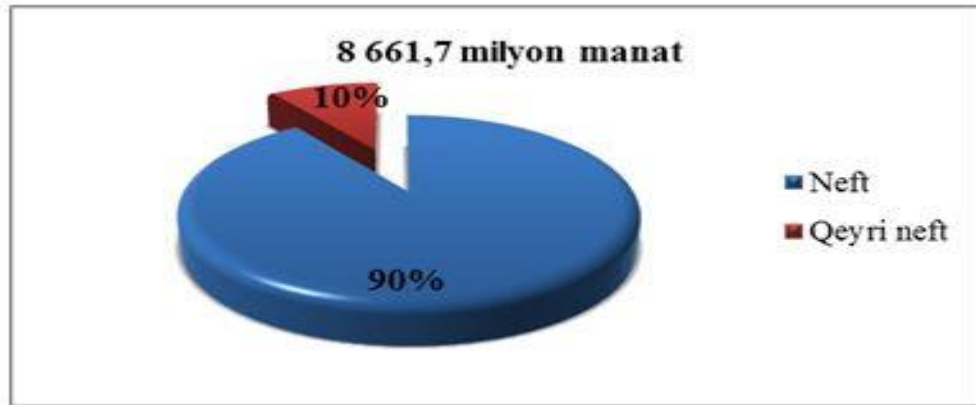
Qrafik 1.

<http://www.economy.gov.az>

Qrafik 2.

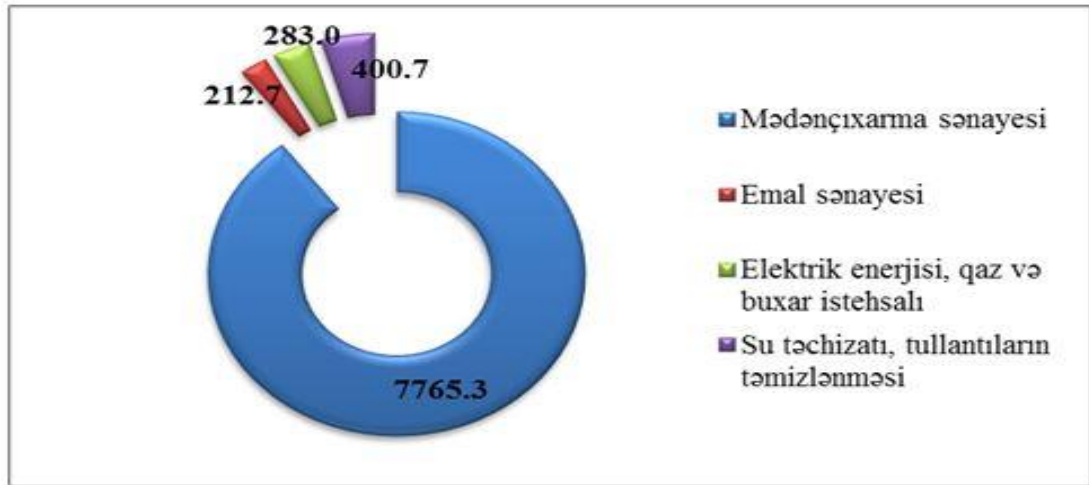
Sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin bölgüsü (2016)

Ölkə sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 89,6% mədənçıxarma sənayesi, 2,5% emal sənayesi, 3,3 % elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesinə, 4,6% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinə yönəldilmişdir.

Qrafik 3.

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin sahələr üzrə həcmi (2016)

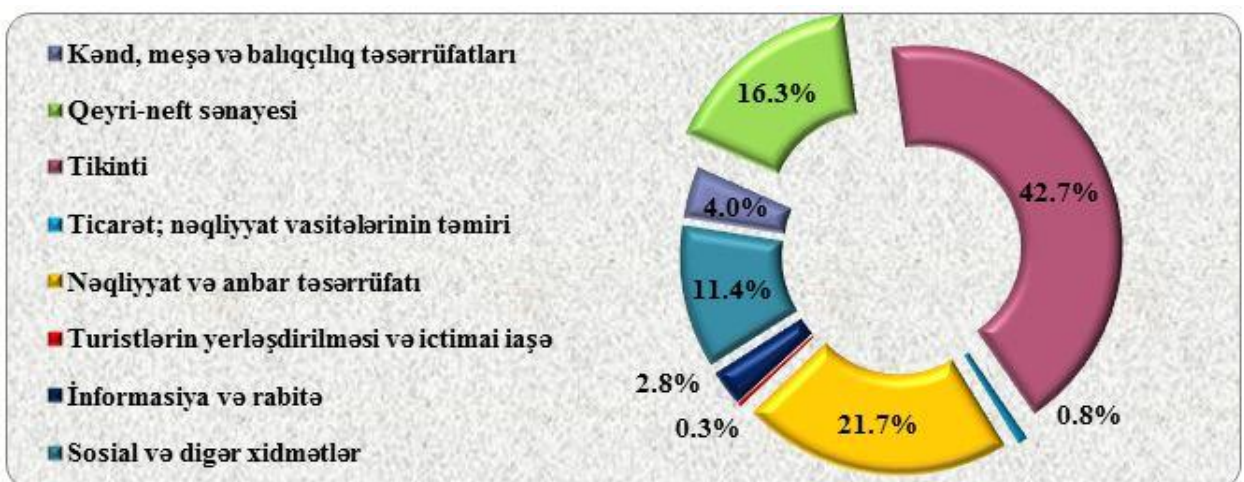

<http://www.economy.gov.az>

Son ildə iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulmuş cəmi investisiyaların 42,2%-i və ya 6286 milyon manatı qeyri-neft sektoruna yönləndirilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 6,9%-i, qeyri-neft sektoruna yönləndirilən investisiyaların isə 16,3%-i və ya 1021,9 milyon manatı qeyri-neft sənayesi bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

Qrafik 4.

Əsas kapitalla yönləndirilmiş investisiyaların strukturu

<http://www.economy.gov.az>

Ölkədə özəl sektorun gələcək inkişafı məqsədilə kiçik və orta sahibkarlığın mövcud problemləri, o cümlədən maliyyə-investisiyalaşma, sərfəli bank kreditləşmə məsələləri dövlətin bu yönümlü dəstək mexanizmini artırmağı zəruriləşdirir. Əsasən də, sahibkarlığın dövlət tərəfindən ayrılan subsidiyalı kreditləri almaq imkanların artırılması, bununla belə dövlət sifarişinin daha şəffaf şəraitdə həyata keçirilməsi, tender sisteminin inkişafı üzrə islahatların təkmilləşdirilməsində öz vacibliyi ilə çıxış edir. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində milli sahibkarlığa münasibətdə dövlət məhz bu növ dəstəkləyici siyasəti həyata keçirir. Azərbaycanda da sahibkarlığın maliyyə resursları bazasının möhkəmləndirilməsi baxımından aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

- ❖ Dövlət büdcə vəsaitləri hesabına bu məqsədlə zəruri mərkəzləşmiş kredit mexaniziminin və bazasının təşkili;
- ❖ Özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşmasında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun imkanlarından geniş istifadə edilməsi.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu təşkil olunduğu dövrdən başlayaraq dövlət büdcəsindən hər il bu fonda sahibkarlıq strukturları arasında bölüşdürmək üçün vəsaitlər ayrılır. Belə ki, 2004-2008-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişafı üçün cəmi 300 milyon manat ayrılmışdırsa, 2014-cü il ərzində isə sadəcə bu fond tərəfindən 5560 sahibkara 295 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Müvafiq vəsaitlər arasında 130 milyonu əvvəllər verilmiş kreditlərdən qaytarılan vəsaitlər hesabına, 150 milyon isə dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2015-ci il ərzində regionlarda 39, Bakı şəhərinin qəsəbələrində 7 olmaqla 46 işgüzar tədbirlər keçirilmişdir. Fond tərəfindən bu dövr ərzində sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlər təqdim edilmiş, 4070 sahibkara, o cümlədən regionlarda 3470, Bakı şəhərinin qəsəbələrində isə 600 sahibkara maarifləndirici treninqlər və nümunəvi investisiya layihələrinin təqdimatı keçirilmişdir. Fond tərəfindən son dövrdə maliyyələşdirilməsinə müsbət rəy verilmiş investisiya

layihələri üzrə ümumi kredit tələbatının 198057 min manatı regionlar üzrə olmaqla cəmi 305383.5 min manat təşkil etmişdir (9). Verilmiş kreditləri bu şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür:

- ✚ Aran iqtisadi rayonu üzrə 70051,5 min manat (22,9%);
- ✚ Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 43261,8 min manat (14,7%);
- ✚ Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 6505 min manat (2,1%);
- ✚ Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 18163,8 min manat (5,9%);
- ✚ Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 8963,5 min manat (2,9%);
- ✚ Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 21427 min manat (7%);
- ✚ Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 27863 min manat (9,1%);
- ✚ Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 1821,4 min manat (0,6%);
- ✚ Bakı şəhərinin qəsəbələri üzrə 107326,5 min manat (35,1%).

Sahibkarlıq subyektlərinə 2015-ci ildə dövlətin güzəştli kreditlərinin verilməsi məqsədilə müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən Fonda təqdim edilmiş investisiya layihələrinin sayı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6,2% çox olmuşdur ki, bu da Fondun dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etməsi, sahibkarlara güzəştli kreditlərlə maliyyə dəstəyinin verilməsi, investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi sahəsində konkret sahələrin təşviqi, regionlarda və Bakı şəhərinin qəsəbələrində sahibkarlığın inkişafına həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi, sahibkarlara maarifləndirici treninqlərin təşkil edilməsi istiqamətində uğurlu fəaliyyətinin nəticəsidir. Sahibkarlığın inkişafına verilmiş dövlətin güzəştli kreditləri 2015-ci ildə verilmiş güzəştli kreditlərin maliyyə mənbələri (min manat) 148485,4 min manatı sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur (9).

Azərbaycanda neft sektorundan kənarında fəaliyyət göstərən sahələrin inkişaf etdirilməsində bir sıra beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı) yaxından iştirak edirlər. Ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonrakı 1994-2015-ci illər ərzində 10,2 mlrd. ABŞ dolları məbləğində kredit sazişi imzalanmış, 73 layihənin həyata keçirilməsi başa çatmış, və digərləri isə icra olunmaqdadır. Dünya

bankı ilə Azərbaycan arasında 28 maliyyələşdirilən cari layihə mövcuddur və mövcud əməkdaşlıq başlayandan ümumi məbləği 3,786 milyard olan kredit sazişi bağlanıb, 1,8 milyard dollar vəsaitin ayrılması üçün hazırlıq işi davam edir (41).

Özəl sektorun və qeyri-neft sənayesinin investisiya və maliyyə-kredit resurslarının cəlbində problemlər mövcuddur. Xarici sərmayəçilər fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, adətən yeni yaranan və gənc sahibkarlıq müəssisələrinə kredit vermirlər. Bu mənbələrdən kredit ala bilmək üçün bir neçə illər ərzində mövcud olmaq və uğurla fəaliyyət göstərmək tələb edilir. Belə kreditləri almaq üçün həmin banklara sahibkarlıq müəssisəsinin iqtisadi fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri haqqında səlahiyyətli auditor firmaları tərəfindən tədqiq olunmuş maliyyə sənədləri, alınacaq kreditlər əsasında görüləcək işlərin əsaslandırılmış biznes-planı təqdim olunmalıdır. Beynəlxalq Maliyyə Standartlarına tam cavab verməməsi, digər tərəfdən isə, geniş və əsaslandırılmış biznes planların tərtibi üzrə mütəxəssislərin və təcrübənin çalışmaması özəl sektorun və qeyri-neft sənayesinin maliyyə, investisiya resurslarının cəlbini çətinliklərlə üzləşdirir. Həmçinin, bir sıra xarici sərmayəçilərin təqdim edilən layihəni tam maliyyələşdirməməsi yerli sahibkarlıq müəssisəsi üçün problemlərin yaratmasına gətirib çıxarır. Ölkədə son dövrlər büdcə vəsaitlərindən ayırmalar hesabına bu problem qismən həll olunsa da, hələ də əksər özəl müəssisələr üçün bu çətinliklər yaşanmaqdadır.

Özəl sektorun inkişafı üzrə maliyyə problemlərinin həllində bank vəsaitləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatına banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə 2 dəfə artaraq, 9163,4 mln. manatdan 18542,6 mln. manata yüksəlmişdir. Uzunmüddətli kreditlərin həcmi isə, müvafiq dövrdə 2,2 dəfə artaraq 2010-cu ildəki 6 596,3 mln. manatdan 2014-cü ildə 14611 mln.manata çatmışdır. Nəticədə uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi 2014-cü ildə 78,8 %-ə yüksəlmişdir (7; 8).

Bütün bu meyillərə baxamıyaraq, yerli banklar sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşməsinə kifayətgədər təşəbbüs göstərmir, verilən kredit şərtləri isə milli müəssisələrin maraqları ilə üst-üstə düşmür. Bankların kredit faizlərinin dərəcəsi

hələ də yüksək olaraq qalmaqdadır. 2014-ci ilin əvvəlinə AMB-nin yenidən maliyyələşdirilməsi dərəcəsi 4,75 faiz olduğu halda, banklarının kredit faizlərinin dərəcəsi 20-24 faiz səviyyəsində dəyişir.

Zənnimizcə, beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, kommersioniya banklarının kredit faizlərinin dərəcəsi bütünlükdə, o cümlədən uzunmüddətli kreditlər üzrə dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, kommersioniya banklarının faiz dərəcələri ilə AMB-nin faiz dərəcəsi arasındakı nisbət dövlət tərəfindən normativ qaydalarla tənzimlənməli, kredit dərəcələri onun təyinatından, mülkiyyət formasından və bölgələrdən asılı olaraq differensasiya olunmalıdır. Maliyyə xidmətləri strukturunda innovasiyaların tətbiqinə baxmayaraq, kredit riskləri hələ də bank problemlərinin əsas səbəbi kimi qalmaqdadır. Mövcud riskin dərəcəsini azaltmaq üçün dövlət risklərin idarə edilməsinin optimal sistemini formalşdırmalı və bununla da özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli biznes mühiti yaratmalıdır.

Müasir şəraitdə ölkədə özəl sektorun investisiya problemlərinin həlli ilə səmərəli surətdə məşğul olan bilən çoxlu sayda ixtisaslaşmış mikrokreditləşmə maliyyə qurumlarının yaradılmasına ehtiyac vardır. Belə bir təcrübənin olmasına baxmayaraq, onun daha genişləndirilməsi və effektiv sisteminin qurulması olduqca çox vacibdir. Azərbaycanda xüsusilə də kiçik sahibkarlığın maliyyə problemlərinin həllində kredit ittifaqlarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili üçün kredit koperativlərinin yaradılması daha geniş yayılmalı, kiçik və orta sahibkarlığın investisiya problemlərinin həlli mexanizmi tam işlənilib hazırlanmalıdır. Məhz bu baxımdan hesab edirik ki, kredit dərəcələrinin azaldılması imkanlarının tapılması, investisiyalardan istifadəyə görə müxtəlif vergi güzəştlərinin tətbiqi, cəld edilmiş kredit resurslarının bölüşdürülməsi və idarə olunması sisteminin son dərəcə sadələşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən hesab olunmalıdır.

2.3. Azərbaycanca bank sektorunun inkişaf problemləri

Azərbaycanda bank sektorunun inkişafında müəyyən irəliləyişlər baş versədə, lakin bu sahənin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqaisədə kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Müaviq göstəricilərə bank aktivlərinin həcmninin ÜDM-ə nisbəti, iqtisadiyyatın kreditəsmə səviyyəsi yəni verilmiş kreditlərin ÜDM-ə nisbətini, iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsini şamil etmək olar.

Azərbaycanda bank sektorunun mühüm çatışmamazlıqlarından biri bank sektorunda kapitallaşmanın və bank aktivlərinin həcmninin aşağı səviyyəsidir. Belə ki, 2015-ci ilin göstəricilərinə əsasən Azərbaycan bank sektorunda məcmu aktvlərin həcmi 25,98 mlrd.dollar, bankların məcmu kapital səviyyəsi isə 4,3 mlrd dollar təşkil etmişdir. Lakin, Rusiyada bu göstərici 1758,3 mlrd dollar, Ukraynada 159,8 mlrd dollar, Qazaxıstanda 154 mlrd dollar, Belarusda 41,24 mlrd. dollar olması ilə fərqlənir (7; 39). Mövcud təcrübəyə əsasən hər bir ölkənin bank sektorunun inkişaf səviyyəsi məcmu aktivlərinin ölkədə istehsal olunan ÜDM-ə nisbəti ilə xarakterizə olunur. Ölkədə bu göstəricinin səviyyəsi 42% olsada, MDB dövlətləri üzrə o Qazaxıstanda 102%, Ukraynada 63,5%, Rusiyada 75%, Moldovada 52%; Şərqi Avropa ölkələrində 60%-100% arasındadır. Həmçinin, inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq göstəricinin səviyyəsi daha yüksəkdir: Böyük Britaniyada bu göstərici 2013-cü ildə 450% olmaqla ABŞ-da olan göstəricidən 5 dəfə yüksəkliyi ilə nəzərə çarpır. Bank sektorunun aktivlərinin bu dərəcədə iri olmasının ümumilikdə iqtisadiyyata pozitiv və ya neqativ təsirlər etməsi bəzi fikir ayrılıqları da yaratmaqdadır (17; 34).

Ölkənin bank sektorunda son dövrdə ciddi problemlər yaşanmaqdadır. Mövcud vəziyyətin bu şəkildə formalaşmasının əsas səbəblərindən biri hal-hazırda bank sektoru üzrə məcmu aktivlərin strukturu üzrə çatışmazlıqlardır. Bu durumu yuxarıdakı cədvəldən də görmək olar. Belə ki, bank aktivlərinin 25%-ni likvid aktivlər (dövriyyə kassalarındakı nağd pul vəsaitləri və müxbir hesablar üzrə

qalıqlar) və digər aktivlər, əsas hissəsini isə (orta hesabla 75%-ni) bank sektoru tərəfindən verilmiş kreditlər təşkil edir.

Cədvəl 3.

Bank sektorunun inkişafını əks etdiərn başlıca göstəricilər

İllər	ÜDM (mln.man)	Artım tempi (%)	Məcmu bank aktivləri (mln.man)	Artım tempi (%)	Məcmu aktivlərinin / ÜDM-ə nisbəti (%)	İqtisadiy- yata cəmi kredit qoyuluşları (mln.man.)	Kredit qoyuluşları- nın/ ÜDM-ə nisbəti (%)
2010	42465,0	105,0	12350,5	105,0	29,1	9163,4	21,56
2011	52082,0	100,1	13664,73	110,6	26,23	9850,3	18,91
2012	54743,7	102,2	16821,18	123,1	30,73	12243,7	22,37
2013	58182,0	105,8	19400,46	115,3	33,34	15422,9	26,51
2014	58977,8	102,8	23505,80	121,2	39,86	18542,6	31,44

www.cbar.az

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin bank sistemində banklar üzrə aktivlərin strukturu kəskin fərqlənir, bəzi komersiya banklarında aktivlərin strukturunda kreditlərin payı 90%-dən yüksəkdir (7). Ümumilikdə isə, bank sektoru üzrə kreditləşmənin genişlənməsi hesabına aktivlərin artması iqtisadiyyatda müsbət haldır. Belə vəziyyətdə bank sektoru iqtisadiyyatın diversifikasiyası və resursların ixrac sektorundan iqtisadiyyatda yenidən paylanmasını təmin edir. Amma hazırda bank sektoru üzrə verilmiş kreditlərin strukturunda vaxtı ötmüş kreditlərin xüsusi çəkisinin yüksək olması və son illərdə daha da artması, kredit portfelinin keyfiyyəti problemi bank aktivlərinin yüksəlməsinə mənfi təsirlər göstərir.

Ölkənin bu sektorunun inkişafına təsir edən digər mühüm amil aktivlərin strukturunda investisiyaların, yəni bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının çəkisinin kifayət qədər az, cəmi 5-7% olması ilə bağlıdır. Belə ki, məcmu aktivlərin ÜDM-ə olan nisbəti üzrə MDB məkanında bu göstərici üzrə yüksək paya malik olan Qazaxstan və Rusiyada bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatları Azərbaycanın bank sistemi ilə müqayisədə dəfələrlə yüksəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son ildə Qazaxıstanda 6 482 mln.dollar və 5 997 mln.dollar, Rusiyada isə uyğun olaraq 153 667,95 mln.dollar və 187 294,85 mln.dollar dəyərində

qiymətli kağızlar tədavül edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq Qazaxıstan və Rusiyada bank sektorunda aktivlərin investisiya hesabına formalaşması müvafiq olaraq 10-15% və 24-30% olmuşdur. Nəticədə, bu sektorda mühüm problemlər kimi bank xidmətləri bazarında xidmətlər çeşidinin məhdudluğunu, mövcud xidmətlər üzrə tətbiq olunan xidmət haqlarının yüksəkliyini və bütün bunların nəticəsi olaraq təsərrüfat subyektlərinin maliyyə əməliyyatlarında nağd pulla hesablaşmaların, dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin, ümumi pul kütləsində xüsusi çəkisinin yüksək olmasını göstərmək olar.

Cədvəl 4.

Azərbaycan Respublikasının bank sektorunda aktivlərin strukturu (mln.man)

Aktivlər	Nağd vəsaitlər	Müxbir hesablar	Maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və depozitlər	Müştərilərə verilmiş kreditlər	İnvestisiyalar	Digər aktivlər	Cəmi aktivlər
2014	832,0	1282,9	1026,4	15273,0	1941,4	1784,3	22140
%-lə	3,8	5,8	4,6	69,0	8,77	8,06	100
2015	1052,6	1829,2	1018,1	17174,8	2186,40	1921,3	25182,5
%-lə	4,2	7,3	4,0	68,2	8,68	7,63	100

www.cbar.az

Ölkə bank sistemində son dövrdə müşahidə olunan kapitallaşma səviyyəsi bankların iqtisadiyyatda geniş fəaliyyətinə imkan vermir. Bu amilin təsiri nəticəsində Mərkəzi Bank banklar qarşısında məcmu kapitalın müasir şəraitdə yarana biləcək risklər və gözlənilməz itkiləri kompensasiya edə biləcək səviyyədə olması tələbini qoymuşdur. Əsasən kapitallaşma səviyyəsi yüksək olan banklar böhran illərində dayanıqlı olub, öz fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətinə daha çox malik olurlar. Həmçinin təcrübədə kapitallaşma səviyyəsinin yüksəlməsi zəruriliyi bir sıra səbəblərlə əsaslandırılır:

- ❖ Makroiqtisadi tənzimləmə məqsədlərinin həyata keçirilməsi iri bankların fəaliyyəti şəraitində daha tez mümkün olur;

❖ İri banklar böhran şəraitində daha yüksək dayanıqlılıq göstərir və belə bankların aktivləri çevik diversifikasiyalı, daha yüksək keyfiyyətli olub, xarici mənbələrdən daha tez kapital cəlb edir.

5. Bank fəaliyyətinin miqyasını və səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstərici - iqtisadiyyatın kreditləşməsi səviyyəsi, verilmiş kreditlərin ÜDM-ə nisbəti səviyyəsidir. Hazırda, istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqaisədə (38) müvafiq göstəricinin səviyyəsi xeyli aşağıdır. Təbii ki, inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterik olan göstərici Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün optimal səviyyə kimi qəbul oluna Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatda borclanma həddinin böhran səviyyəsi ÜDM-in 90-100%-in təşkil edir.

Ölkədə 2012-2014-cü illər ərzində iqtisadiyyatda kredit yükünün sürətli artımı, Mərkəzi Bankın bu sahədəki fəaliyyəti, kommersiya banklarının likvidliyinin artırılması məqsədi ilə onların kreditləşməsinin genişləndirilməsi, iqtisadiyyatda yaranmış vəziyyətə adekvat addımlar olsa da, göstəricinin mövcud səviyyəsi, onun tarazlı səviyyəsindən xeyli fərqlidir. Komersiya banklarının kredit aktivliyi yalnız Mərkəzi Bankın komersiya banklarına təqdim etdiyi resurslar ilə deyil, həmçinin real sektorda yaranmış vəziyyətdən, investisiyalar üzrə cari və gözlənilən gəlirlik səviyyəsindən, fiziki və hüquqi şəxslərin depozit əməliyyatları aktivliyindən və digər amillərdən asılıdır.

Bank kreditləşməsi və onun investisiya qoyuluşu sahəsində ölkədə son ildə yaranan vəziyyət ciddi narahatlıq doğurmaqdadır. Əhalinin xeyli hissəsinin banklara borclu olması halı getdikcə daha ciddi problem xarakteri almaqdadır. Və insanların banklara borclu hissəsinin maşınları, zinət əşyaları, evləri və digər daşınmaz əmlakları əllərindən çıxır. Mərkəzi Bank bank faiz dərəcələrinin aşağı salınması zərurətini irəli sürsədə, lakin reallıqdan uzaq statistika ilə yaranmış vəziyyət tam başqa mənzərə göstərir, faiz dərəcələri yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir. Bu sektorun sağlamlaşdırılması istiqamətində əlavə tədbirlər görülməklə, xüsusi fondlar yaratmaqla, həm biznes, həm də digər kreditlərin faiz dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində konkret addımlar atılmalıdır.

Ölkədə kredit təşkilatlarına borcu olanların sayı 2 milyon 414 min 122 nəfər təşkil edir ki, onların 2 milyon 381 min 592 nəfəri fiziki şəxsdir. Eyni zamanda, 1 milyon 115 min 820 nəfər isə borclara zamin olan şəxslərdir. Beynəlxalq reyting agentliyi “Fitch” 2017-ci ilə üzrə MDB və Gürcüstanın bank sektorlarına dair proqnozlarını açıqlamışdır. Agentliyin Qazaxıstan, Azərbaycan və Belarusun bank sektorları üzrə proqnozu neqativ baxımdan olması ilə daha çox nəzərə çarpır. Burada bu ölkələrin milli valyutalarının kəskin devalvasiya ilə üzləşməsi göstərilir və xarici valyuta ilə kreditləşmənin olduqca yüksək səviyyəsi qeyd olunur. Digər tərəfdən, ölkə banklarının kapitalına və likvidliyinə təzyiq mövcud olması və buna səbəb aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsi göstərilir.

Azərbaycanda bank sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac artmaqdadır, mövcud sistem müasir dünya standartlarına cavab vermir, bankların çoxu qeyri-sağlamdır, buna görə də onların sağlamlaşdırılmasına, yenidən qurulmasına ehtiyac vardır. Zənnimizcə, ilk növbədə, qeyri-sağlam banklar bağlanmalı, belə bankların sistemdə qalması sağlam banklara da mənfi təsir göstərir. Belə ki, qeyri-sağlam banklar müflislik həddində olan, öhdəlikləri əmlaklarından, yəni verdiyi borclar və kreditlərdən çox olan banklardır. Banklar problemlili kreditləri ala bilmirsə, deməli öz əmanətçiləri və kreditörünü qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyəcəkdir. Bankların bağlanması heç də asan proses olmaması ilə diqqəti cəlb edir və bağlanan bankda vətəndaşların əmanətləri Əmanətlərin Sığortalanması Fondu tərəfindən sığortalanıbsa, onlar qaytarılır. Mövcud qanunvericiliyə görə 30 min manata qədər olan, illik faizi 12 faizə qədər əmanətlər qaytarılır. Lakin, bankın ləğvi prosesində bankın bütün əmlakı tam satılır, sonra ilk növbədə, ləğvetmə komissiyasının çəkdiyi xərclər ödənilir, proses isə bir ildən çox çəkir. Azərbaycan banklarında likvidlikdən daha çox idarəetmədə problemləri özünü göstərir. Azərbaycanın bank sektoru ilə bağlı nəticələr son ildə müsbət baxımdan qiymətləndirilə bilməz. Dövlət tərəfindən bəzi iri banklara dəstəyin mövcud olması səbəbindən müəyyən irəliləyişlər mövcuddur. Həmçinin, bu sektora son ildə manatın devalvasiyası, inflyasiyaya və əhalinin gəlirləri sahəsində baş verən dəyişikliklər də ciddi təsir göstərməkdədir.

Ölkədə kredit faizlərinin yüksək olmasını həm bankdaxili, həm də bankxarici amillər də şərtləndirir. Mərkəzi Bank kredit faizlərinin aşağı endirilməsini banklardan tələb etmək üçün, ilk növbədə, onlara verdiyi mərkəzləşdirilmiş kreditlərin həcmi artırılmalıdır. Ən əsası da bu vəsaitdən bütün banklar yararlanmalıdır. Bu baxımdan həm də xaricdən ucuz maliyyə resursunun cəlb edilməsi də önəmlidir. Kredit qoyuluşunda istehlak kreditləri daha çoxluq təşkil edir, hazırda bu orta hesabla 30%-i keçir. Milli bankların xarici bazara çıxış imkanları zəif olaraq qalmaqdadır və eyni ilə xarici bankların ölkə bazarı məhduddur.

Bank sektorunun liberallaşması məsələsi də xüsusi zərurətdən irəli gəlir, bu sektora digər xarici bankların daxil olmasına şərait yaradılmalı, bu sahədə süni baryerlər aradan qaldırılmalı, bank sektorunun rəqabətdə olmasına və kredit faizlərinin aşağı salınmasına nail olunmalıdır. Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kredit resurslarına çıxış imkanları genişlənməli, kommersiya banklarına imkan verilməlidir ki, onlar Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kredit resurslarından daha geniş istifadə etsinlər.

III. Ölkədə bank və maliyyə sektorunun əsas inkişaf istiqamətləri

3.1. Bank və maliyyə sektorunun inkişafı sahəsində hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin son ildə sürətlə artması maliyyə-kredit sektorunun da müasir tələblər baxımından təşkilini zəruriləşdirməkdədir. Bu sahədə əsas mühüm tədbirlərdən biri bank və maliyyə-kredit təşkilatlarının hüquqi-metodoloji əsaslarının və daxili nəzarət sisteminin beynəlxalq prinsiplər üzrə təşkil olunmasıdır.

Azərbaycanın dayanıqlı və davamlı inkişafı, müsair iqtisadi sistemin formalaşması əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin bank sisteminin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz bu baxımdan bank sisteminin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və müasir idarəetmə mexanizminin təşkili öz vacibliyi ilə çıxış edir.

Son on illikdə dünyada cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə geniş vüsət almışdır. Belə bir şəraitdə təbii ki, Azərbaycan da bu proseslərdən kənarda qala bilməz. “Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 8 iyun tarixli Fərmanı da bu sahədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Müvafiq fərmanla ölkədə korrupsiyaya və iqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi kimi hədəflər müəyyən olunmuşdur.

“Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planını da ölkədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Həmçinin, “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 10 fevral tarixli Qanununu maliyyə-kredit sisteminin şəffaflığının artırılmasına əsaslı şəkildə təsir göstərməkdədir. Ölkə başçısının 2009-cu il 16 iyul tarixli Fərmanı ilə təsdiq

olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitoringi Xidməti haqqında Əsasnamə”yə müvafiq olaraq, PL/TMM sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən, aidiyyəti dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi funksiyalarının icrası yeni yaradılmış təsisatda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitoringi Xidmətinə verilmişdir.

Bank və kredit sektorunun fəaliyyətinin beynəlxalq standartlarını müəyyən edən beynəlxalq təşkilat kimi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupu (FATF) ilə əməkdaşlıq və FATF-ın tövsiyələrinə uyğun olaraq, milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə yeni qanunvericilik sənədlərinin hazırlanması və qəbulu Azərbaycanda bank və maliyyə bazarlarının səmərəliliyinin artırılmasına əməli yardım edəcəkdir. Həmçinin ölkədə maliyyə şəffaflığının artırılması üzrə Maliyyə Monitoring Xidməti bir sıra normativ xarakterli aktlar qəbul etmişdir. Belə ki, proqram təminatı üzrə minimum elementləri özündə birləşdirən “Huquqi şəxs olan monitoring iştirakçıları və monitoringdə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı fəaliyyət üzrə daxili nəzarət sistemlərinin hazırlanmasına dair tələblər” qəbul edilmiş və bu tələblərə əsasən monitoring subyektləri aşağıdakılar hesab olunur:

- Daxili qayda və prosedurların hazırlanması;
- Daxili nəzarət sistemlərinin təşkili üzrə məsul şəxslər Maliyyə Monitoringi Xidmətinin müəyyən etdiyi tələblərə uyğun peşə ixtisasına və təcrübəyə malik olmalı;
- Fəaliyyət üzrə əməkdaşlara mutəmadi təlimlərin keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Daxili audit sisteminin yaradılması.

Bank və kredit təşkilatlarının daxili nəzarət sisteminin məqsədi effektiv nəzarət tədbirlərini və prosedurlarını tətbiq etməklə hüquqi şəxs olan monitoring iştirakçıları və ya monitoringdə iştirak edən digər şəxslərdən cinayət yolu ilə əldə

edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunması riskini azaltmaqdan ibarətdir. Bütün bunlar monitoring subyektləri tərəfindən müştərinin və benefisiarın eyniləşdirilməsi, şübhəli əməliyyatların aşkarlanması, qarşısının alınması, işə qəbul və işçilərin yoxlanması ilə bağlı daxili qayda və prosedurların hazırlanması, məsul şəxslərin daxili nəzarət sistemi çərçivəsində qəbul edilmiş qayda və prosedurların tələblərinə əməl edilməsinə nəzarət etməsi, normativ xarakterli aktların və daxili nəzarət sistemi çərçivəsində qəbul olunmuş qayda və prosedurların tətbiq olunmasının səmərəliliyini yoxlayan daxili audit mexanizminin yaradılması və digər tələblər maliyyə sistemində şəffaflığın artırılması baxımından yeni islahatların aparılmasına təkan vermişdir. Bu sahədə dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün monitoring iştirakçıları kimi banklar, kredit təşkilatları, lombardlar, investisiya fondları, sığortaçı, təkrarsığortaçı və sığorta vasitəçiləri, lotoreya təşkilatçıları, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı üzrə vasitəçilik xidmətləri göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslər, notariuslar, auditor xidməti göstərən şəxslər və digər monitoring subyektləri qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq fəaliyyətlərini tənzimləməlidirlər. Həmçinin, mövcud sahədə beynəlxalq standartların tətbiqinə başlanılması və maliyyə şəffaflığını əldə etmək üçün digər orqanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədə daha səmərəli nail olunmasına yeni imkanlar yaradır.

Ölkədə maliyyə şəffaflığının artırılması, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə baxımından müvafiq orqanlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi Maliyyə Monitoring Xidmətinin strateji prioritetlərindən biri kimi qəbul edilir. “Banklar haqqında” ölkə qanunu və Mərkəzi Bankının “Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili” Qaydaları banklarda daxili audit xidmətinin olmasını tələb edir və daxili auditin bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu və adekvatlığını, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü

təsdiq etmək kimi məqsəd daşıyır. Bankların fəaliyyətinin şəffaflığının təmin edilməsində daxili nəzarətin tətbiqi və daxili auditin təşkili ən mühüm məsələlərdən biri hesab olunur.

Müasir iqtisadiyyatda bank fəaliyyəti sosial həyatda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və banklar öz fəaliyyətlərinin müxtəlif səviyyələrində real sektora dərinlən nüfuz edirlər. Dünyada baş verən dəyişikliklər bank biznesinin məzmununa əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir. Ölkədə özəl sektorun, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artması kommersiya banklarının xidmətləndirmə ehtiyacı və onun inkişafını şərtləndirmişdir.

Bank fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmləri potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimuma endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Bu sektorda olan risklər ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, verilmiş kreditlərin ödənilməməsi, qiymətli kağızların kotirovkasının dəyişməsi, yüksək inflyasiya, resurs bazasının azaldılması nəticəsində zərərlərin yaranması, mənfəətin itki ehtimalı və qeyri-müəyyənliyi ilə ifadə olunan bank əməliyyatlarından irəli gələn itki təhlükəsi kimi özünü göstərir. Daxili audit bankların daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə yaradılmalıdır. Daxili audit risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəçilik proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, artırılması istiqamətində bankın öz məqsədlərinə çatmasında köməklik göstərən mühüm mexanizm kimi dəyərləndirilməlidir. Daxili audit və bankın daxili nəzarət sisteminin yoxlanılması bankın etibarlı və səmərəli idarə edilməsi baxımından yüksəkdir. Bank və maliyyə sektorunun fəaliyyətini təmin edən əsas sahələrdən biri daxili nəzarət sistemidir və müvafiq struktur daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etməklə, aşağıdakı əsas prinsiplər üzrə təşkil edilməlidir:

- ✚ Çevik təşkilati struktur;
- ✚ Məqsədəuyğun siyasət və uçot qaydaları;
- ✚ Aktivlərin qorunması üzrə tələb və tədbirlər;
- ✚ Daxili auditin həyata keçirilməsi üzrə səmərəli proqram.

Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il tarixli 33 nömrəli və 54 nömrəli qərarları ilə təsdiq edilmiş «Post-terminalların quraşdırılması məqsədmüvafiq hesab edilən pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrinin müəyyənləşdirilməsi meyarları», «Ərazilər üzrə post-terminal aparatlarının mərhələlərlə tətbiq edilmə cədvəli» və «Post-terminalların istismar və istifadə edilməsi Qaydaları»nın müddəalarına uyğun olaraq, ölkədə nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması üçün belə terminalların tətbiqinə, nəzarət-kassa aparatlarının quraşdırılması prosesinin sürətləndirilməsinə başlanılmışdır. Həmçinin, ölkə başçısının 24 noyabr 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 17-ci maddəsinə dəyişiklik edilmişdir. Müvafiq maddəyə əsasən, ticarət, məişət və digər növ xidmətlərin göstərilməsi zamanı müştərilərlə hesablaşmaların aparılması, habelə, vergilərin və dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərə görə dövlət rüsumlarının və haqlarının ödənilməsi üçün müvafiq post-terminallar quraşdırılmalıdır. Bu terminallardan istifadə bankdan kənar hesablaşmaların qarşısını alır, nağd hesablaşmaları məhdudlaşdırır ki, bu zaman da əməliyyatlar və tam dövriyyə qeydiyyatına alınır, ticarət, iaşə və digər xidmət obyektlərinin vergidən yayınma halları sıfıra enir. Həmçinin, nağdsız əməliyyatların artırılması ölkədə ikili mühasibatlılığa, gizli iqtisadiyyata və korrupsiyaya qarşı mübarizəni gücləndirir, qaçaqmalçılığın qarşısını alır, şəffaflığı artırır, bank sektorunun inkişafına kömək edir. Bütün bu amillər isə daxili nəzarət və audit sisteminin bank, maliyyə-kredit sistemi üzrə fəaliyyət dairəsini genişləndirməklə, əməliyyatların səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun təmin olunmasına biləvasitə təsir göstərmiş olur.

Müasir şəraitdə daxili audit və daxili nəzarətin aparılması qaydası iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyi üçün hər bir müəssisə və təşkilat belə strukturun yaradılmasını təmin etməli, bununla da iqtisadi, maliyyə və mühasibat risklərinin idarə olunmasının səmərəliliyini artırmalıdır.

Aparıcı şirkətlərinin maliyyə hesabatlarının təhlili göstərir ki, daxili nəzarətin düzgün həyata keçirilməməsi ilə bağlı risklərin meydana çıxması bir çox hallarda şirkətlərin iflasa uğramasına səbəb olur. Məhz bu baxımdan idarəetmənin

təkmilləşdirilməsi üzrə daxili nəzarət proseslərində riskin qiymətləndirilməsi vacib meyardır.

Bankların fəaliyyət şəffaflığının təmin olunması üçün daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğu baxımından zəruri hesab olunur. Maliyyə və bank sektorunun səmərəliliyinin artırılmasında hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartların və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi xüsusilə zərurətdən irəli gəlir.

3.2. Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində bankların dayanıqlığının gücləndirilməsi

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq hazırədək keçən dövr ərzində maliyyə və bank sektorunda qloballaşma meyillərinin təsiri altında baş verən tənzimləmə, rəqabətin güclənməsi prosesləri bazar meyillərinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Artan rəqabət şəraitində beynəlxalq bank sektoruna inteqrasiya olmaq istəyən banklar ilk növbədə yüksək rəqabət qabiliyyətliliyə nail olmalı və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və dünya bank sektoruna inteqrasiyası onların dayanıqlılığını və çevikliyi şərtləndirməlidir. Bankların maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması onların müxtəlif risklərə və şoklara dözümlü olmasını əsaslandırır. Bankların bu göstəricilərinin pisləşməsi isə, onları kredit verməkdə daha ehtiyatlı olmağa vadar edir ki, bu da onların dünya bazarında fəallığının azalmasına səbəb olur. Fərqli risk və şoklara dözümlüünün aşağı olması həm də bankların transmilli fəaliyyətinə əks təsir göstərir.

Təcürbədə bankların böhranı XXVIII əsrdən başlayaraq, tədricən müxtəlif aspektləri ilə müasir dövredək davam etməsi ilə nəzərə çarpır. Bank böhranlarının səbəbləri və iqtisadiyata təsirlərinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, çox vaxt onların uzun müddət ərzində baş verən kredit təlatümündən sonra baş verməsi qeydə alınır. Əsasən də, çox vaxt bank hesabat və balans göstəricilərinin

pisləşməsinin səbəbləri kimi ciddi problemlər dövründə banklar tərəfindən verilmiş kreditlərin qaytarılmaması, bank aktivlərinin və girov əmlakının dəyərdən düşməsi, depozitlərin kütləvi çıxarılması, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi göstərilir. Mövcud böhranların digər səbəbi öhdəliklərin dəyişkən olmamasıdır ki, bankların gəlirləri azaldıqda banklar təlaş dövründə cəlb etdiyi öhdəlikləri qaytarmaqda çətinliklər çəkirlər.

Bank təşkilatlarının dayanıqlığını araşdıran Minskinin maliyyə qeyri-sabitliyi nəzəriyyəsi, həmçinin avstriya məktəbinin işgüzar tsikl nəzəriyyəsi ilə müəyyən uyğunluq təşkil edir. Və bu nəzəriyyələri əsas götürərək belə bir yanaşmanı irəli sürmək məqsədəuyğundur: bankların qeyri-dayanıqlığının əsas səbəblərindən biri bank öhdəliklərinin çevik olmamasıdır. Bankların aktivləri və gəlirləri çevik olmalı, bazar şəraitindən asılı olaraq dəyişərək, mühitin yeni vəziyyətinə tez uyğunlaşdığı şəraitdə onların öhdəlikləri dəyişməz qalıb, yəni bazar şəraiti dəyişdikdə onlar dəyişməməlidir. Belə proses iqtisadi böhran şəraitində daha aydın özünü büruzə verir. Böhran şəraitində bank gəlirləri və aktivlərinin dəyərinin azalmasına baxmayaraq, onların öhdəlikləri nəinki azalmır, hətta faiz dərəcəsinə görə artır, bu da bankların çevikliyi azaldaraq onların bazar şəraitinə uyğunlaşmasını zəiflədir və nəticədə rəqabət qabiliyyətliliyinin azalmasına səbəb olur.

Bankların qeyri-sabitliyi bank aktivlərinin ucuzlaşması və vaxtı keçmiş kreditlərin artması ilə bağlı olmayıb, daha çox öhdəliklərin qeyri-çevikliyi ilə əlaqədardır. Bu təşkilatların dayanıqlığının tədqiqi də mövcud yanaşmanı göstərməkdədir. Belə ki, bazar iştirakçılarının vaxtaşırı banklar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi problemini ciddi maliyyə problemlərini yaratmış olur.

Bank böhranları iqtisadiyyatın tsiklik inkişafı ilə də əlaqədardır və iqtisadiyyatın artım fazasında firmaların investisiyaları onların öz vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Növbəti mərhələdə firmaların investisiya fəaliyyəti genişləndikçə onların öz vəsaitləri investisiyaları maliyyələşdirmək üçün kifayət etmir və kredit cəlbinə üstünlük verilir. Mövcud mərhələdə firmaların gəlirləri

banklar qarşısında öhdəliklərini üstələyir, bu da onlara əsas borcu və faiz öhdəliklərini ödəməyə imkan verir. Bütün bunlara baxmayaraq, səmərəliliyin azalması nəzəriyyəsinə əsasən firmaların gəlirləri daimə yüksək tempə arta bilməz və səmərəliliyin azalması firmaların borc öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini də azaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir müddət sonra firmaların gəlirlərinin artım tempinin azalması nəticəsində bu gəlirlər faizləri ödəmək üçün kifayət etsə də əsas borcun ödənilməsi üçün yetərli olmur. Nəticədə, növbəti fazada firmaların gəlirləri hətta faiz öhdəliklərini ödəmək üçün kifayət etmir və buna görə firmalar öz öhdəliklərini gəlirlər hesabına deyil, yeni hətta daha yüksək faiz dərəcəsi ilə yeni bərcəlanma hesabına ödəməyə başlayırlar. (buna Ponsi-maliyyələşmə deyilir).

Borc münasibətlərini və öhdəliklərini yeni bərcəlanma hesabına qaytaran qurumlar, firmalar gec-tez yeni borcun cəlbində çətinliklə üzləşir və beləliklə borc öhdəliklərini qaytara bilmədiyinə görə müflis elan olunur. Müvafiq təşkilatlar, firmalar borc öhdəliklərini qaytarmaq üçün həm də aktivlərini satmağa daha çox meyilli olurlar, lakin aktivlərin kütləvi satışı sonda aktivlərin dəyərini azaldaraq firmaların ödəmə qabiliyyətliliyinin daha da pisləşməsinə səbəb olur. İqtisadi inkişafın azalma mərhələsinə daxil olması həm də bank kreditləşməsində girov kimi çıxış edən və bank aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən qiymətli kağızların dəyərinə (Məsələn: ABŞ-da hökumətin və dövlət agentliklərinin buraxdığı istiqrazların bank aktivlərində xüsusi çəkisi 10%-dən yuxarıdır) mənfi təsir göstərir, bu amil də bankların ödəmə qabiliyyətliliyinin azalmasına təsir edir. İqtisadi inkişaf tsiklinin enmə mərhələsinə daxil olması vaxtı keçmiş kreditlərin həcmnin artması, bank gəlirlərinin və bank aktivlərinin dəyərinin azalması ilə də müşahidə olunur. Bütün bunlara baxmayaraq bankların öhdəlikləri azalmır, bu da bankların balans göstəricilərinin pisləşməsinə və ödəmə qabiliyyətliliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

Bankların qeyri-dayanıqlığı onların öhdəliklərinin çevik olmaması ilə daha çox bağlı olur və firmalar təlatüm dövründə götürdükləri kreditləri enmə fazasında gəlirlərin azalmasına görə qaytara bilmədiyinə görə banklar itkilərlə üzləşir, bu da onların dayanıqlığının azalmasına təsir edir. Bankların qeyri-sabitliyi bank

gəlirlərinin azalması və bank aktivlərinin ucuzlaşması ilə deyil, öhdəliklərin qeyri-çevikliyi ilə də sıx bağlıdır. Onların gəlir və aktivlərinin dəyəri çevik olub iqtisadiyyatın enmə mərhələsində bazar şəraitinə uyğun olaraq onların azaldığı şəraitdə bank öhdəliklərinin dəyişməzliyi bankların çevikliyi azaldaraq bu subyektlərin bazar şəraitinə uyğunlaşmasını zəiflədir və rəqabət qabiliyyətliliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

Bankların dayanıqlığını qiymətləndirək, bu sahədə baş verən böhranların əlamətlərini müəyyən etməyə imkan yaranır. Bankların ödəmə qabiliyyətliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif göstəricilər mövcuddur, ənənəvi olaraq bankın maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi aşağıdakı göstəricilərin istifadəsini nəzərdə tutur:

- Kapital vəsaitlərinin adekvatlığı və likvidlik göstəriciləri;
- Passiv və aktiv əməliyyatların, vəsaitlərin keyfiyyət göstəriciləri;
- Səmərəlilik və mənfətliliyi ifadə edən göstəricilər.

Müvafiq göstəricilərin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif əmsallardan istifadə oluna bilər və bankların maliyyə dayanıqlığına təsir edən ən mühüm göstəricilərin müəyyən edilməsi zəruridir. Belə bir şəraitdə müvafiq göstəricilərdən istifadə olunması da məqsəduyğun hesab olunur - qeyri-depozit öhdəlikləri:(nağd vəsaitlər+qiymətli kağızlar), dolay xərclər:məcmu aktivlər, vergilərin ödənilməsindən sonra xalis gəlir/məcmu aktivlər, insayderlərə kreditlər:məcmu aktivlər. 1970-1976-cı illərdə müflis olmuş 58 ABŞ bankının təhlili 25 maliyyə əmsalını 4 qrup üzrə təsnifləşirməyə imkan vermişdir: aktivlər üzrə risklər, likvidlik, kapital adekvatlığı və gəlirlər. Bank dayanıqlığının qiymətləndirilməsində aşağıdakı göstəricilər də vacib hesab olunur: mənfəətliklik (xalis gəlir/məcmu aktivlər), aktivin keyfiyyəti (kommersiya kreditləri/məcmu kreditlər və məcmu silinmələr/xalis əməliyyat gəlirləri) və kapitalın adekvatlığı (məcmu kapital/risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər).

Həmçinin, 1979-1983-cü illərdə 1300-ə yaxın bank, o cümlədən 100 müflis olmuş ABŞ bankı monitorinq edilərək, onların dayanıqlığının qiymətləndirilməsində aşağıdakı göstəricilərin mühüm olduğunu qeyd olunmuşdur:

vergilərin ödənilməsindən sonra gəlir/aktivlər, kapital/aktivlər və kreditlər/aktivlər və sənaye və kommersiya kreditlərində bankların xüsusi çəkisi (kommersiya və sənaye kreditlərinin xüsusi çəkisinin artması bankların müflis olma ehtimalını gücləndirir). Müflis olmamış bankların fəaliyyətinin nəticələri bu ciddi problemlə bağlı üç mühüm amili qeyd etməyə əsas verir:

- ✓ Riskli idarəetmə və davranış;
- ✓ Qeyri-qənaətbəxş idarəetmə və korupsiya halları;
- ✓ Xarici və sistemli amillər.

Bank müflisləşmələrinin əsasən kreditlərin riskli sahələrdə (daşınmaz əmlak sahəsində) təmərküzləşməsi ilə əlaqədar olduğu artıq daha çox müəyyən olunmaqdadır. Həmçinin, pis idarəetmə və sistemli amillər də (əmlak bazarında vəziyyət) bankların müflisləşməsinə təsir edən ciddiliyi ilə qəbul olunur. Digər tərəfdən, bankların müflisləşməsində qeyri-qanuni və dələduz əməliyyatların da təsiri danılmazdır. Belə ki, burada insayderlərə kreditləri və qeyri-faiz xərclərinin məcmü aktivlərə nisbətini heç də həmişə fırldaqçılıqla əlaqədar olmadığı aşkara çıxır və qeyri-faiz xərcləri diversifikasiya ilə əlaqədar da ola bilər bu da bankların dayanıqlığına müsbət təsir göstərə bilər. Maliyyə fəaliyyəti və bankların miqyası ilə əlaqədar göstəricilərlə yanaşı, bankların müflisləşməsində makroiqtisadi göstəricilərin də rolu önəmlidir. İnkişaf etmiş bir çox ölkələrin son on illiklərdəki bank fəaliyyətinin nəticələri aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- ✓ Əksər banklar mənfəətliliyi əks etdirən xalis gəlirin məcmu aktivlərə nisbətini mühüm göstərici olaraq qəbul edirlər (mənfəətlilik artdıqca müflis olmaq ehtimalı azalması və s.)
- ✓ Mənfəətliliyi əks etdirən digər göstərici olan xalis faiz gəlirlərinin məcmu aktivlərə nisbəti və ya xalis gəlirin kapitalla nisbəti əhəmiyyətsiz bəzən də az əhəmiyyətli kimi qeyd olunur.

Bankın fəaliyyət dairəsinə əhatə sferası artdıqca onun dayanıqlığı da artır, bu da müflis olmaq üçün çox iri olan banklara dövlət və ya Mərkəzi Bank tərəfindən göstərilən dəstək ilə də bağlı ola bilər. Bütün bunların nəticəsində iri banklar kiçik və orta banklarla müqayisədə daha dayanıqlı hesab edilir və iri bankların daha

dayanıqlı olması həmçinin öhdəliklərin və aktivlərin daha çox şaxələnməsi ilə də sıx əlaqədardır. Ümumilikdə, bankların müflisliyi onların aktiv və kapital göstəricilərinin, makroiqtisadi vəziyyətin qeyri-qənaətbəxşliyi və zəifliyi ilə də sıx bağlı çıxış edir. Həmçinin, bu qurumların müflis olmasının öhdəliklər üzrə göstəricilərin pisləşməsi ilə əlaqədar olması da qəbul olunur. Bankların dayanıqlığının qiymətləndirilməsində aşağıdakı göstəricilərin əhəmiyyətliyi daha ciddiliyi ilə qeyd olunmalıdır:

- Kredit əməliyyatları üzrə gəlirlərin məcmu gəlirlərə nisbəti və dövlət qiymətli kağızlar üzrə faiz gəlirlərinin məcmu əməliyyat gəlirlərinə nisbəti;
- Depozit əməliyyatları üzrə faiz ödəmələrinin məcmu əməliyyat gəlirlərinə nisbəti;
- Müddətli depozitlərin tələb olunanadək depozitlərə nisbəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, likvidlik üzrə göstəricilərin, kapital adekvatlığı, səmərəlilik, kreditlərin keyfiyyəti və kredit həcmi üzrə göstəricilərin də bankların müflis olmasında yüksək təsir gücünə malik olması da əsas götürülməlidir.

Öhdəliklərə münasibətə gəldikdə isə, dünya maliyyə, borc böhranından sonra bu sahədə vəziyyət dəyişməsi ilə müşahidə edilməkdədir. Müvafiq böhrandan sonra bankların dayanıqlığını artırmaq üçün likvidlik boşluğunu (müddət üzrə öhdəliklərlə aktivlər arasında fərq) tənzimləyən iki yeni likvidlik standartı (qısamüddətli və uzunmüddətli likvid əmsalları) və borclanma əmsalı (borc vəsaitlərinin payı) tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bazel standartları ilə bağlı tətbiq edilən yeni tələblərə əsasən bankların bir aya qədər aktivləri bu müddətə qədər öhdəliklərinin 100% səviyyəsində olmalıdır. Digər tərəfdən, qısamüddətli öhdəliklərin uzunmüddətli aktivlərə yönəldilməsinin qarşısını almaq üçün uzunmüddətli likvidlik əmsalı (xalis stabil maliyyəşmə əmsalı) tətbiq edilməlidir.

Bankların mövcud passivlərinin çevikliyinə artırılmasına yönəlmiş başqa tədbirlərdən həmçinin dövlət tərəfindən satın alınan xüsusi bank bondlarının emisiyasını qeyd etmək mümkündür. Müvafiq bondlar kapital kimi istifadə olunur və banklar zərərlə üzləşdikdə faizlərin ödənilməsindən azad edilir, bu da bankların

aktiv və gəlirləri azaldıqda öhdəliklərin də azalmasını təmin edərək bankların dayanıqlığını artırmış olur. Son dövrlərdə beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan bank öhdəliklərinin kapitalla çevrilməsi və ya silinməsi proseduru da xüsusi qeyd olunmalıdır. Bank sektorunu daha etibarlı etmək və çətinliklə üzləmiş bankların sanasiyası tədbirlərinin səmərəliliyini artırmaq, sistem bank böhranının qarşısını almaq və bank itkilərinin vergi ödəyiciləri hesabına maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə Maliyyə Sabitliyi Şurası (Financial Stability Board) bank itkilərini yalnız kapital deyil, kreditorlar hesabına da maliyyələşdirilməsini, bank öhdəliklərinin kapitalla çevrilməsi və ya silinməsini təklif edir.

Müasir şəraitdə bankların rəqabətliliyinin artırılması və beynəlxalq maliyyə-kredit sektoruna inteqrasiya olunması dayanıqlı və çevik olma tələblərini ön plana çəkir. Bankların çevikliyi məhdudlaşdıran amillərdən biri onların da öhdəliklərinin çevik olmamasıdır. Hazırda Mərkəzi Bankların dayanıqlığını artırmaq məqsədilə Bazel 3 standartında borclanma əmsalı (1-ci dərəcəli kapitalın məcmu aktivlərə nisbəti) tətbiq edilir və əmsalın səviyyəsi 3%-dir. Mövcud əmsalın tətbiqi aktivlərin maliyyələşməsində kapitalın payını artıraraq öhdəliklərin payının azaldılmasına yönəlir ki, bu da bank passivlərinin çevikliyi artıraraq onların səmərəliliyinin artmasını təmin edəcəkdir. Maliyyə-bank təşkilatlarının passivlərinin çevikliyi artırılmasına yönəlmiş əlavə tədbirlərdən biri də dövlət tərəfindən satın alınan xüsusi bank bondlarının emisiyasıdır. Bondlar kapital kimi istifadə olunur və banklar zərərlə üzləşdikdə faizlərin ödənilməsindən azad olunur, bu da bankların aktiv və gəlirləri azaldıqda öhdəliklərin də azalmasını təmin edərək dayanıqlığı artırır.

Nəticə

- Müasir inkişaf səviyyəsini və tələblərini nəzərə almaqla müasir investisiyaları iqtisadiyyatın real və özünü doğrultmaq qabiliyyətində olan bölmələrinə yönəltmək, son nəticədə rəqabət qabiliyyətli subyektlər yaratmaqla, ölkədə yüksək bazar tələblərinə cavab verəcək yeni istehsal gücləri formalaşdırmaq və bu istiqamətdə istehsal prosesini müasirləşdirmək əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmalıdır.

- Baş verən iqtisadi inkişaf şəraitində xammal və resurs ehtiyatlarının qıtlığı, qeyri-müəyyən təbii şərait, dəyişən sosial, iqtisadi və siyasi proseslər, hadisələr, investisiya fəaliyyətinin və bu məqsədlə hazırlanacaq layihələrin məqsədlilik, səmərəlilik baxımından təhlilini və qiymətləndirilməsini daha da aktuallaşdırmaqdadır.

- Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, kommersion banklarının kredit faizlərinin dərəcəsi bütünlükdə, o cümlədən uzunmüddətli kreditlər üzrə dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, kommersion banklarının faiz dərəcələri ilə AMB-nin faiz dərəcəsi arasındakı nisbət dövlət tərəfindən normativ qaydalarla tənzimlənməli, kredit dərəcələri onun təyinatından, mülkiyyət formasından və bölgələrdən asılı olaraq differensasiya olunmalıdır.

- Maliyyə xidmətləri strukturunda innovasiyaların tətbiqinə baxmayaraq, kredit riskləri hələ də bank problemlərinin əsas səbəbi kimi qalmaqdadır. Mövcud riskin dərəcəsini azaltmaq üçün dövlət risklərin idarə edilməsinin optimal sistemini formalaşdırmalı və bununla da özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli biznes mühiti yaratmalıdır.

- Ölkədə özəl sektorun investisiya problemlərinin həlli ilə səmərəli surətdə məşğul olan bilən çoxlu sayda ixtisaslaşmış mikrokreditləşmə maliyyə qurumlarının yaradılmasına ehtiyac vardır. Belə bir təcrübənin olmasına baxmayaraq, onun daha genişləndirilməsi və effektiv sisteminin qurulması olduqca çox vacibdir.

- Azərbaycanda xüsusilə də kiçik sahibkarlığın maliyyə problemlərinin həllində kredit ittifaqlarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili üçün kredit kooperativlərinin yaradılması daha geniş yayılmalı, kiçik və orta sahibkarlığın investisiya problemlərinin həlli mexanizmi tam işlənib hazırlanmalıdır. Məhz bu baxımdan hesab edirik ki, kredit dərəcələrinin azaldılması imkanlarının tapılması, investisiyalardan istifadəyə görə müxtəlif vergi güzəştlərinin tətbiqi, cəld edilmiş kredit resurslarının bölüşdürülməsi və idarə olunması sisteminin son dərəcə sadələşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən hesab olunmalıdır.

- Ölkədə kredit faizlərinin yüksək olmasını həm bankdaxili, həm də bankxarici amillər şərtləndirir. Mərkəzi Bank kredit faizlərinin aşağı endirilməsini banklardan tələb etmək üçün, ilk növbədə, onlara verdiyi mərkəzləşdirilmiş kreditlərin həcmi artırılmalı, ən əsası da bu vəsaitdən bütün banklar yararlanmalıdır. Bu baxımdan həm də xaricdən ucuz maliyyə resursunun cəlb edilməsi də önəmlidir.

- Bank sektorunun liberallaşması məsələsi də xüsusi zərurətdən irəli gəlir, bu saektora digər xarici bankların daxil olmasına şərait yaradılmalı, bu sahədə süni maneələr aradan qaldırılmalı, bank sektorunun rəqabətdə olmasına və kredit faizlərinin aşağı salınmasına nail olunmalıdır. Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kredit resurslarına çıxış imkanları genişlənməli, kommertiya banklarına imkan verilməlidir ki, onlar Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kredit resurslarından daha geniş istifadə etsinlər.

Azərbaycanda bank sektorunun mövcud vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edən bir sıra ümumiiləşdirilmiş göstəricilər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqaisədə kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Ölkənin bank sisteminin mühüm çatışmamazlıqlarından biri bank sektorunda kapitallaşmanın və bank aktivlərinin həcmi aşağı səviyyələridir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən hər bir ölkənin bank sektorunun inkişaf səviyyəsi məcmu aktivlərin ölkədə istehsal olunan ÜDM - ə nisbəti ilə xarakterizə olunur. Ölkədə bu

göstəricinin səviyyəsi 42%-dir. MDB dövlətləri üzrə bu göstərici Qazaxıstan 102%, Ukrayna 63,5%, Rusiya 75%, Moldova 52%, Şərqi Avropa ölkələrində 60%-100% həddindədir. Durumu müəyyənləşdirən əsas səbəblərdən biri hal-hazırda bank sektoru üzrə məcmu aktivlərin formalaşmış strukturudur.

- Bank sektorunun fəaliyyətinin miqyası və səmərəliliyini xarakterizə edən digər mühüm göstərici - iqtisadiyyatın kreditləşməsi səviyyəsi, verilmiş kreditlərin ÜDM-ə nisbətidir. İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqaisədə bu göstəricinin səviyyəsi xeyli aşağıdır.

- Müasir iqtisadiyyatda bank fəaliyyəti sosial həyatda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və banklar öz fəaliyyətlərinin müxtəlif səviyyələrində real sektora dərinlən nüfuz edirlər. Dünyada baş verən dəyişikliklər bank biznesinin məzmununa əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir. Ölkədə özəl sektorun, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artması kommersiya banklarının xidmətləndirmə ehtiyacı və onun inkişafını şərtləndirmişdir.

- Bank və maliyyə sektorunun fəaliyyətini təmin edən əsas sahələrdən biri daxili nəzarət sistemidir və müvafiq struktur daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etməklə, aşağıdakı əsas prinsiplər üzrə təşkil edilməlidir:

A) Çevik təşkilati struktur;

B) Məqsədəuyğun siyasət və uçot qaydaları;

C) Aktivlərin qorunması üzrə tələb və tədbirlər;

D) Daxili auditin həyata keçirilməsi üzrə səmərəli proqram.

- Müasir şəraitdə daxili audit və daxili nəzarətin aparılması qaydası iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyi üçün hər bir müəssisə və təşkilat belə strukturun yaradılmasını təmin etməli, bununla da iqtisadi, maliyyə və mühasibat risklərinin idarə olunmasının səmərəliliyini artırmalıdır. Aparıcı şirkətlərinin maliyyə hesabatlarının təhlili göstərir ki, daxili nəzarətin düzgün həyata keçirilməməsi ilə bağlı risklərin meydana çıxması bir çox hallarda şirkətlərin iflasa uğramasına səbəb olur. Məhz bu

baxımdan idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə daxili nəzarət proseslərində riskin qiymətləndirilməsi vacib meyardır.

- Bankların fəaliyyət şəffaflığının təmin olunması üçün daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğu baxımından zəruri hesab olunur. Maliyyə və bank sektorunun səmərəliliyinin artırılmasında hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartların və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi xüsusilə zərurətdən irəli gəlir.

- Müasir şəraitdə bankların rəqabətliliyinin artırılması və beynəlxalq maliyyə-kredit sektoruna inteqrasiya olunması dayanıqlı və çevik olma tələblərini ön plana çəkir. Bankların çevikliyi məhdudlaşdıran amillərdən biri onların də öhdəliklərinin çevik olmamasıdır. Hazırda Mərkəzi Bankların dayanıqlığını artırmaq məqsədilə Bazel 3 standartında borclanma əmsalı tətbiq edilir və əmsalın səviyyəsi 3%-dir. Mövcud əmsalın tətbiqi aktivlərin maliyyəşməində kapitalın payını artıraraq öhdəliklərin payının azaldılmasına yönəlir ki, bu da bank passivlərinin çevikliyi artıraraq onların səmərəliliyinin artmasını təmin edəcəkdir. Maliyyə-bank təşkilatlarının passivlərinin çevikliyi artırılmasına yönəlmiş əlavə tədbirlərdən biri də dövlət tərəfindən satın alınan xüsusi bank bondlarının emisiyasıdır. Bondlar kapital kimi istifadə olunur və banklar zərərli üzləşdikdə faizlərin ödənilməsindən azad olunur, bu da bankların aktiv və gəlirləri azaldıqda öhdəliklərin də azalmasını təmin edərək dayanıqlığı artırır.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, Bakı, 2012.
2. İlham Əliyev, “İnkişaf – məqsədimizdir”, Azərneşr, Bakı, 2012.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı, 2014.
4. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Bakı, 2014.
5. Абалкин Л. Логика экономического роста. М.: ИЭ РАН, 2003.
6. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2016.
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları. Bakı, 2016.
8. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin hesabat və məlumatları. 2015.
9. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hesabat və məlumatları, 2016.
10. Бурдо М., Виплош Ч. Макроэкономика. М. 2008.
11. Balayeva E.Ə “İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri”. Şərqi-qərb, 2011.
12. “Dövlət iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”. Arif Şəkərəliyev. “İqtisad Universiteti”, Bakı, 2011.
13. Дэвид А. Акер, Стратегическое рыночное управление, Питер 2007.
14. Доклад о мировом развитии. Отчеты ООН, 2014.
15. Dünya Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumat və hesabatları, 2015.
16. “Doing Business in Azerbaijan”, Doing Business, The World Bank Group, 2014.
17. Qazaxıstan Mərkəzi bankının statistik bülleteni (2015, №8)
<http://www.nationalbank.kz/docid=310&switch=russian>
18. Э. Абель, Б. Бернанке. Макроэкономика. Питер, 2005.
19. Кузнецов Б. Т. Экономика и финансовое обеспечение инновационной деятельности. М. ЮНИТИ-ДАНА, 2012 г.

20. İ. H. Aliyev, Y. Ə. Məmmədov. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları. Bakı, Avropa, 2012.
21. İsa Aliyev və Yaşar Məmmədov "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi: "Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin İnkişaf Proqramı". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2014.
22. Инвестиционная деятельность Подшиваленко Г.П. , М, 2005.
23. Yaşar Məmmədov. Müasir şəraitdə iqtisadi idarəetmə sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Elm nəşriyyatı, Bakı, 2010.
24. Yaşar Əzimağa oğlu Məmmədov "Azərbaycan Respublikasında fond bazarının formalaşması və inkişaf istiqamətləri". "Avropa" nəşriyyatı, Bakı, 2016.
25. К.Р.Макконнелл, С.Л.Брю. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. М: Инфра-М, 2007.
26. Мирская экономика. Под редакцией А.С. Булатова. М., 2005.
27. Мирская экономика. учебное пособие / Е. Г. Гужва, М. И. Лесная, А. В. Кондратьев, А. Н. Егоров; СПбГАСУ. – СПб.,М., 2009.
28. Колесов В. П., Бычинская В.Д.. Международная экономика: Учеб. /— Барановичи: БарГУ, 2005.-188с.
29. А. И. Дралин Международные экономические отношения : учебное пособие /. ... С. Г., 2006
30. Ломакин В.К. Мирская экономика. М.: Финансы, ЮНИТИ, 2008.
31. Игонина. Л.Л. Инвестиции. М., 2005.
32. Нухович Э.С., Смитиенко Б.М., Эскиндиров М.А. Мирская экономика на рубеже XX-XXI веков. М. 2005.
33. Ливенцев Н.Н., Костюнина Г.М.. Международное движение капитала (Инвестиционная политика зарубежных стран), М., Экономист, 2004.
34. Rusiya Mərkəzi bankının statistik bülleteni (2015, №8) / <http://cbr.ru/publ/?PrtId=bbs>

35. Рэнкинг банков Азербайджана по доле кредитов в активах
<http://report.az/ru/finansy/renking-bankov-azerbajdzhana-po-dole-kreditov-v-aktivah-top-10/>
36. Пол Самуэльсон, Вильям Нордхаус. Экономика. Williams, 2007.
37. The World Bank, Harry G. Broadman, From disintegration to integration, 2005, IMF International Financial Statistics, август-2006).
38. С.Донец, А.Пономаренко. Индикаторы долговой нагрузки // Банк России, Серия докладов об экономических исследованиях, №5, 2015
http://cbr.ru/analytics/Prtid=wps&ch=ITM_10326#CheckedItem
39. ТОП-200 банков СНГ (RIA reyting) // www.riarating.ru
40. <http://www.maliyye.gov.az>
41. www.economy.gov.az
42. www.stat.gov.az
43. <http://diegopuga.org/papers/dp0356.pdf>. Diego Puga
44. <http://web.mit.edu/krugman/www/FLOOD.pdf>
45. <http://www.econlib.org/library/Marshall/marP.html>
46. www.azpromo.az

İsgəndərli Murad Azad oğlu

Maliyyə bazarlarında bankların investisiya fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında müstəqil milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun dünya inteqrasiya sistemində transformasiya olunması digər sahələr kimi bank və maliyyə bazarlarının müasir tələblər baxımından təşkilini və investisiya fəallığının artırılmasını xüsusi zərurətə çevirməkdədir. Ölkədə aparılan islahatlar, həyata keçirilən proqram və konsepsiyalar bu mühüm sahənin inkişafı ilə bağlı ciddi tələblər məqsəd olaraq qarşıya qoymuşdur.

Dissertasiya işində bütün bu amillər əsas götürülərək tədqiqat və araşdırmalar aparılır. Bank və investisiya fəaliyyətinin inkişafının əsasları tədqiq olunur, müasir inkişaf şəraitində investisiya üzrə olan yanaşmalar araşdırılır. Ölkədə bank və investisiya fəaliyyətinin fəallığını şərtləndirən amillər müəyyən edilərək, investisiya resurslarının əsas maliyyələşmə mənbələri və istiqamətləri konkretləşdirilir.

Tədqiqat işində kredit və investisiya resurslarının cəlb və istifadə səviyyəsi qiymətləndirilir. Azərbaycanda maliyyə - bank bazarlarında baş verən inkişaf meyilləri müxtəlif aspektlərdən təhlil olunur. Sahibkarlıq subyektlərinin və qeyri-neft sənaye sektorunun bank və digər investisiya resurslarından istifadə imkanları qiymətləndirilir, bu sahədə mövcud problemlər üzə çıxarılır.

Azərbaycanda bank və maliyyə sektorunun inkişafı baxımdan zəruri olan başlıca istiqamətlər də dissertasiya işində müəyyən edilərək, bu sahənin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülür. Həmçinin, mövcud sektorun fəaliyyətinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması baxımından daxili nəzarət sisteminin müasir təşkili istiqamətləri müəyyən edilir. Dünyada baş verən inkişaf prosesləri və onun təsirləri nəzərə alınmaqla, bankların dayanıqlığının gücləndirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: maliyyə-kredit sistemi, bank sektoru, maliyyə-fond bazarı, investisiya, iqtisadi göstəricilər.

Isqenderli Murad Azad

Analysis and evaluation investment activity of banks in the financial markets

Abstract

The independent Republic of Azerbaijan and its integration into the world system of banking and finance market and increase in investment activity is special need for modern requirements in terms of development of the national economy transformasiya as other areas. Reforms in the country, ongoing programs and concepts regarding development of this important field goal was set up as a strict requirements.

All these factors based on his dissertation research and investigation. Banking and investment activities, investment in the development of modern development, who is being investigated on the basis of research approaches. Banking and investment activities, investment activity in the country were identified funding sources and directions of the main factors of resources are specified. The research involved are estimated at the level resources and use of credit and investment. Financial markets - bank of Azerbaijan has analyzed various aspects of ongoing trends. Business and non-oil industrial sector existing problems in this area are estimated to use the resources of banks and other investment opportunities.

Banking and financial sector development in Azerbaijan, improvement of the legal framework in this sphere were put forward proposals on the main directions and theses in terms required. Also, the existing sector and improve the efficiency internal control is defined in terms of expansion modern. The development processes taking place in the world, taking into account the stability of banks put forward proposals on strengthening and its effects.

Искендерли Мурад Азад оглы

Анализ и оценка инвестиционной деятельности банков на финансовых рынках

Развитие независимой национальной экономики в Азербайджанской Республике и ее трансформация в мировую интеграционную систему превратило в особую необходимость организацию и роста инвестиционной деятельности банков и финансовых рынков в соответствии с современными требованиями. Реформы, проводимые в стране, осуществляемые программы и концепции нацелены на требования по развитию этой важной сферы.

Беря за основу все эти факторы в диссертационной работе были проведены соответствующие исследования и изучения. Исследуются основы развития банковской и инвестиционной деятельности, изучаются современные подходы к инвестиционному развитию в современных условиях. Определены факторы, обуславливающие активность банковской и инвестиционной деятельности в стране. Конкретизированы основные источники и направления финансирования инвестиционных ресурсов.

В исследовательской работе дана оценка привлечения и уровня использования кредитных и инвестиционных ресурсов. С различных аспектов проанализированы критерии развития финансово-банковских рынков в Азербайджане. Дана оценка возможностей использования банковских и других инвестиционных ресурсов предпринимательскими субъектами и ненефтяного сектора, выявлены имеющиеся проблемы в этой сфере.

В диссертационной работе были также определены главные направления развития банковского и финансового секторов, выдвинуты предложения по совершенствованию нормативной базы этой сферы. Наряду с этим, определены меры по организации современной системы внутреннего

контроля по расширению и повышению эффективности изучаемой сферы. С учетом влияний происходящих мировых процессов развития, даны предложения по усилению устойчивости банков.

İsgəndərli Murad Azad oğlu
“Maliyyə bazarlarında bankların investisiya fəaliyyətinin təhlili və
qiymətləndirilməsi” mözusunda
magistr dissertasiya işinin

Referatı

Azərbaycan Respublikasında müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və onun dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya olunması məqsədilə əsaslı və çox istiqamətli islahatlar aparılır. İslahatların əsas istiqamətlərindən biri də ölkədə iqtisadi inkişaf baxımından zəruri olan bank və maliyyə sektorunun müasir tələblər üzrə təşkili və inkişafı ilə bağlıdır. Bununla bağlı son on ildə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionlar arasındakı disproporsiyaların azaldılması və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının artırılması iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərində bu islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə diqqət artırılmaqdadır. Mövcud məqsədlərin reallaşdırılması ölkədə maliyyə-bank sektorunun inkişafı və investisiya qoyuluşlarının həcmi və strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda investisiya fəallığının səviyyəsi iqtisadi artımı müəyyən etməklə, iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılmasının, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılmasının əsas amillərindəndir. Son on illikdə ölkədə investisiya fəallığının artması əsasən neft hasilatı ilə əlaqədar sahələrin hesabına baş vermiş və bu da bir sıra obyektiv amillərlə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, daxili maliyyə mənbələrinin məhdud olması ölkəyə investisiya cəlb edilməsinə məqsədəuyğun hesab etmişdir. Lakin, tədricən bu sahədə vəziyyət dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Xarici investisiyanın bu sahələrə cəlb edilməsi və nəticədə neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi ölkədə istehlakın və investisiyanın, bütövlükdə isə iqtisadi fəallığın artırılması üçün zəruri olan gəlirlərin yaranmasına səbəb olmaqdadır. Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılması və bu fonda bank sektorunun fəaliyyətinin genişləndirilməsi qəbul edilən proqram və konsepsiyaların icrası baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tədqiqatın obyektı - Azərbaycan Respublikasında bank və maliyyə sektorunun investisiya və kredit resurslarının səmərəli və məqsədəuyğun istifadəsi ilə bağlı mövcud institusional sistemin təşkili və həyata keçirilən tədbirlərin tədqiqidir. Tədqiqatın predmetini - ölkədə həyata keçirilən maliyyə-kredit və investisiya fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili, qiymətləndirilməsi və bu baxımdan zəruri təkliflərin irəli sürülməsi təşkil edir. Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi - ölkədə həyata keçirilən maliyyə-kredit siyasətinin konseptual əsaslarının tədqiqi, bu sektorun müasir vəziyyətinin tədqiqi və onun inkişafı baxımdan zəruri hesab edilən əsas istiqamətlərin müəyyən olunmasıdır. Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Müasir inkişaf şəraitinə investisiya konsepsiyasına olan yansamalar tədqiq edilmiş;
- Investisiya fəallığının yüksəlməsi və onu şərtləndirən amillər araşdırılmış;
- Ölkədə maliyyə - bank bazarlarında baş verən inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilmiş;
- Özəl və qeyri-neft sənaye sektorunun bank və digər investisiya resurslarının cəlbi səviyyəsi qiymətləndirilmiş;
- Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf problemləri müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işinin təhlil və qiymətləndirmələri material və nəticələri ölkədə bank və investisiya fəaliyyətinin inkişaf problemlərinin müəyyən olunmasına, bu sahədə inkişaf baxımdan zəruri olan fikir və baxışların müəyyən olunmasına və sahənin inkişafı üzrə zəruri təkliflərin irəli sürülməsinə yönəlmişdir. Dissertasiya işinin yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir şəraitdə investisiya fəaliyyəti üzrə baxışlar sistemləşdirilmiş;
- Investisiyaların əsas maliyyələşmə mənbələri və istiqamətləri müəyyən olunmuş;
- Ölkədə bank və maliyyə sektorunun inkişafı ilə bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş;
- Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə vacib olan daxili nəzarət sisteminin müasir təşkili istiqamətləri irəli sürülmüş;

➤ Bankların dayanıqlığının gücləndirilməsi və investisiya qoyuluşlarının məqsədyönlüyünün artırılması üzrə fikirlər qeyd olunmuşdur.

Dissertasiya işində əldə olunan nəticələri konkret olaraq belə şəkildə sistemləşdirmək mümkündür:

- Müasir inkişaf səviyyəsini və tələblərini nəzərə almaqla müasir investisiyaları iqtisadiyyatın real və özünü doğrultmaq qabiliyyətində olan bölmələrinə yönəltmək, son nəticədə rəqabət qabiliyyətli subyektlər yaratmaqla, ölkədə yüksək bazar tələblərinə cavab verəcək yeni istehsal gücləri formalaşdırmaq və bu istiqamətdə istehsal prosesini müasirləşdirmək əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmalıdır.

- Baş verən iqtisadi inkişaf şəraitində xammal və resurs ehtiyatlarının qıtlığı, qeyri-müəyyən təbii şərait, dəyişən sosial, iqtisadi və siyasi proseslər, hadisələr, investisiya fəaliyyətinin və bu məqsədlə hazırlanacaq layihələrin məqsədlilik, səmərəlilik baxımından təhlilini və qiymətləndirilməsini daha da aktuallaşdırmaqdadır.

- Maliyyə xidmətləri strukturunda innovasiyaların tətbiqinə baxmayaraq, kredit riskləri hələ də bank problemlərinin əsas səbəbi kimi qalmaqdadır. Mövcud riskin dərəcəsini azaltmaq üçün dövlət risklərin idarə edilməsinin optimal sistemini formalaşdırmalı və bununla da özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli biznes mühiti yaratmalıdır.

- Ölkədə özəl sektorun investisiya problemlərinin həlli ilə səmərəli surətdə məşğul olan bilən çoxlu sayda ixtisaslaşmış mikrokreditləşmə maliyyə qurumlarının yaradılmasına ehtiyac vardır.

- Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın maliyyə problemlərinin həllində kredit ittifaqlarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- Ölkədə kredit faizlərinin yüksək olmasını həm bankdaxili, həm də bankxarici amillər şərtləndirir. Mərkəzi Bank kredit faizlərinin aşağı endirilməsini banklardan tələb etmək üçün, ilk növbədə, onlara verdiyi mərkəzləşdirilmiş kreditlərin həcmi artırılmalı, ən əsası da bu vəsaitdən

bütün banklar yararlanmalıdır. Bu baxımdan həm də xaricdən ucuz maliyyə resursunun cəlb edilməsi də önəmlidir.

- Bank sektorunun liberallaşması məsələsi də xüsusi zərurətdən irəli gəlir, bu sektora digər xarici bankların daxil olmasına şərait yaradılmalı, bu sahədə süni maneələr aradan qaldırılmalı, bank sektorunun rəqabətdə olmasına və kredit faizlərinin aşağı salınmasına nail olunmalıdır. Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kredit resurslarına çıxış imkanları genişlənməli, kommersiya banklarına imkan verilməlidir ki, onlar Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kredit resurslarından daha geniş istifadə etsinlər.

- Azərbaycanda bank sektorunun mövcud vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edən bir sıra ümumiiləşdirilmiş göstəricilər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqaisədə kifayət qədər aşağı səviyyədədir.

- Bank və maliyyə sektorunun fəaliyyətini təmin edən əsas sahələrdən biri daxili nəzarət sistemidir və müvafiq struktur daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etməklə, aşağıdakı əsas prinsiplər üzrə təşkil edilməlidir: (çevik təşkilati struktur, məqsədəuyğun siyasət və uçot qaydaları, aktivlərin qorunması üzrə tələb və tədbirlər, daxili auditin həyata keçirilməsi üzrə səmərəli proqram).

- Maliyyə və bank sektorunun səmərəliliyinin artırılmasında hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartların və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi xüsusilə zərurətdən irəli gəlir.

- Müasir şəraitdə bankların rəqabətliliyinin artırılması və beynəlxalq maliyyə-kredit sektoruna inteqrasiya olunması dayanıqlı və çevik olma tələblərini ön plana çəkir. Bankların çevikliyi məhdudlaşdıran amillərdən biri onların də öhdəliklərinin çevik olmamasıdır. Maliyyə-bank təşkilatlarının passivlərinin çevikliyinə artırılmasına yönəlmiş əlavə tədbirlərdən biri də dövlət tərəfindən satın alınan xüsusi bank bondlarının emisiyasıdır. Bondlar kapital kimi istifadə olunur və banklar zərərlə üzləşdikdə faizlərin ödənilməsindən azad olunur, bu da bankların aktiv və gəlirləri azaldıqda öhdəliklərin də azalmasını təmin edərək dayanıqlığı artırır.